

3. Harmadik rész – a képek cigánya

3.1. A magyarországi cigány társadalom törzsi-nemzetségi tagolódása

A szöveges forrásokból jól látszik, hogy egészen a huszadik századig az úgynevezett művelt nagyközönségnek, de még a téma iránt különösen érdeklődőknek sem igen volt fogalmuk arról, hogy a cigányok közössége milyen összetett, milyen mélyen tagolt. Ráadásul ennek a sokféleségnek a hátterét a huszadik század második feléig még a szakirodalom sem mindig tudta értelmezni, az úgynevezett népszerűsítő irodalom pedig félrevezető külső jegyek alapján végezte el a csoportosítást. Vagy a befogadó etnikum szerint sorolták be a cigányságot (magyar-cigány, német-cigány, román-cigány), vagy foglalkozás szerint (muzsikus, kupec, szegkovács), életmód alapján (sátoros és letelepült), esetleg a cigányul tudást vagy nemtudást véve alapul.¹¹⁷

Ezek a felosztások félrevezető, felszínesek. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget helyesen értelmezzük, szükséges legalább röviden szót ejtenünk a cigány társadalom, vagy inkább társadalmak valódi belső tagolódásáról. Aki egy kissé is elmélyül a témában, hamar különböző, gyakran törzsnek nevezett csoportok zavarba ejtően bonyolult rendszerébe botlik. Lovári, kolári, kalderás, cerhás, kerár, bodóca, bugár, csurár, patrinár – hogy csak a fontosabb magyarországi oláh-cigány törzseket említsük (magyaros helyesírással)¹¹⁸. Mint minden más esetben, itt is számolnunk kell azzal, hogy a cigány társadalom nem írható le erős kontúrokkal, a meghatározások képlékenyek, gyakran még az önmeghatározások is azok¹¹⁹.

Maga a cigány törzs is időben és térben is változó jelenség, olykor a többiektől erősen elkülönülő közösséget takar, máskor csupán laza összetartozást jelöl. Az egyes törzsek egymással területi átfedésben éltek és élnek, noha a területi ténye-

117 Erdős 19. A szerző lábjegyzetben forrásokat is ad ehhez.

118 Rostás 10-12.

119 A budapesti XVI. kerület cigány lakóinak körülbelül egyharmada csurárként azonosítja magát, a nyelvészek az általuk beszélt nyelvjárást cerhárként azonosítják, egyes lovári családok viszont gurvárként említik őket. Nagy-Péterfi 50.

zók, a befogadó ország nyelvi hatása, valamint a befogadó társadalom gazdálkodásához való alkalmazkodás szerepet játszott a kialakulásukban.

A cigány törzsi-származási tagolódás több szintű, és ezeknek a szinteknek a száma változhat. Az összetartozás-tudatnak gyakran az egy helyről (azonos régióból) származás az alapja. A hagyományos kultúrában élő cigány ember legelőször a közvetlen családjába tartozóként azonosítja magát (apám, esetleg nagyapám neve ez meg ez), majd egy tágabb kört jelöl meg (X Y-től származunk), amely még tágabb körbe is tartozhat (az ilyen és ilyen nevű, itt és itt élő közösség tagja vagyok), amely egy a külvilág által törzsként megnevezett közösség része (lovári vagyok), de még a törzs is tartozhat átfogóbb egységbe, például a lovári és kalderás törzs az oláh cigány közösségbe (mi oláh cigányok vagyunk, ők romungrók vagy beások).

Azon cigányoknak egy része, akiknek ősei a 15. század óta éltek Magyarországon, fokozatosan magyar, a felvidéken szlovák anyanyelvűvé vált, és viseletükben is a befogadó többség mintáit követték, noha a kor viseleti jelképrendszerében megőrizték azonosíthatóságukat. A magyar anyanyelvűeket ma romungróknak nevezik (a romani nyelvből képzett szó jelentése magyar cigány), ez a kifejezés és megkülönböztetés azonban a 20. század elején még teljesen ismeretlen volt.

A román nyelv archaikus, nyelvújítás előtti változatát beszélő beások Magyarországon kívül Romániában, Bulgáriában, Szerbiában és Horvátországban élnek, de mindenütt a cigányokon belül is kisebbségben. (Róluk bővebben lesz szó a faművességről szóló fejezetben.) A magyarországi beások létszámát nehéz megbecsülni, a nyelvet körülbelül húsz-harmincezer ember használja. A törzs maga három ágra oszlik, árgyelánra, muncsánra és ticsánra, és ezt a beás emberek számon is tartják. Csekély számban éltek még Magyarországon úgynevezett vend cigányok, akik német nyelvterületről visszatelepültek leszármazottai¹²⁰, valamint néhány tucatnyian olyanok, akik a romani nyelv szerb hatás alatt álló változatát beszélték.

120 1743-as említésüket idézi Tóth Péter, *Cigánysors* II. 16.

A romungró (magyar cigány, rom ungro) név alatt ma hol azokat értik, akik nem beszélnek cigányul, csak magyarul, hol lényegében a zenészeket, hol pedig azokat, akik a magyar környezethez alkalmazkodtak. Mindhárom megközelítés félrevezető. A romungrók valójában az évszázadok óta magyar környezetben élők leszármazottai, függetlenül attól, hogy beszélnek-e még a romanit, vagy sem. Itt tehát egy szocializációs örökségről van szó, amelynek csupán egy része a muzsikálás. Kétségtelen, hogy a zenész cigányok döntő többsége romungró, de a 19. század végéig többen voltak köztük a kovácsok és más cigány mesterségek gyakorlói. A romungrók romani nyelvjárását kárpátinak vagy centrálisnak nevezik, tekintettel arra, hogy egy részük szlovák nyelvi környezetben élt, és nyelvükben ennek hatása is kimutatható.

Oláh cigány közösségekben él az a nézet, hogy a romungrók olyan cigányok, akiket különböző bűnök miatt kiközösítésre ítélte a cigány törvénykezés, elveszítették saját közösségüket és nyelvüket.¹²¹ Tény, hogy a romungrók, még a cigány anyanyelvűek sem különböztetnek meg maguk között törzseket, ennek azonban nem a gyökértelenség, hanem az archaikus életmódtól korábban való elszakadás az oka. Ugyanakkor nem zárható ki, hogy oláh cigány származású emberek, ha valamilyen okból kiszakadnak eredeti közösségükből, gyakorlatilag valóban romungróvá lesznek, hiszen ennek a kategóriának van negatív meghatározása is: a romungró olyan magyarországi cigány, aki nem oláh és nem beás vagy más, nálunk kevésbé honos közösség (vend, szintó, manus, káló) tagja. A kolompár törzsnevet ma a romungrók csúfnévként használják az oláh cigányokra¹²².

Ma a legnépesebb magyarországi cigány törzs az oláh. Az ide tartozók eredeti anyanyelve cigány (romani), amely nagy számban tartalmaz román vendégszavakat, valamint a román nyelvből átvett nyelvtani szerkezeteket és fordulatokat. Az oláh cigányok folyamatosan érkeztek a román fejedelemségből Erdélybe és

121 Erdős 51. A szerző hitelt is ad ennek a feltételezésnek, holott nyilvánvalóan sajátos negatív eredetmondáról van szó.

122 Choli Daróczi József szóbeli közlése

onnan Magyarországra, ám egészen a 19. század közepéig, a romániai cigány-rabszolgaság eltörléséig egyértelműen kisebbségben voltak a cigányok közt még Erdélyben is. Az 1857-es, amúgy sokat vitatott hitelű népszámlálás adatai szerint a Magyar Szent Korona Országában (tehát a történelmi Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban) összesen száznegyvenezer cigány élt¹²³ (több mint felük Erdélyben), fél évszázaddal később, 1893-ban pedig már több mint kétszer annyi, háromszázezer fő. Ez a többlet szinte teljes egészében az újonnan érkező oláh cigányokból adódik, és a bevándorlás 1920-ig folytatódott, a cigányságon belül már ekkor oláh cigány többséget eredményezve.

Néhány szerzőt meglepett, hogy az oláh cigány elnevezés az 1850-es évek előtt is felbukkan. Tudnunk kell azonban, hogy a 19. század közepe előtt a beásokat hívták oláh cigánynak, minthogy ők valóban románul beszélnek, noha a kultúrájuk nem román. Ebben az esetben hasonló népnév-váltásról van szó, mint a tót név esetében, mely 1800 előtt elsősorban a szlovénokra vonatkozott, és csak később vált a szlovákok megnevezésévé¹²⁴.

Törzsek összetett rendszeréről elsősorban az oláh cigányok esetében beszélhetünk, kiegészítve a beások már említett három törzsével. Egyes szerzők foglalkozásokkal azonosítják az oláh cigány törzseket. Eszerint a lovárik lókupecek lettek volna, a kalderások üstfoltozók (román cǎldare: üst), a kerárok vályogvetők, tapasztók (romani kher: ház), a kolárik lepedősök (romani colo: vászon), és így tovább. Ez azonban így túl általánosító, ezért félrevezető. Azt például tudjuk, hogy a kalderás törzs életében valóban döntő szerepet játszott a fémművesség (persze nem csak az üstfoltozás), a beás törzsben meghatározó volt a famunka, de már a lovárik lókupeckedése többnyire esetleges jelenség volt, ennek a népes törzsnek a tagjai az összes hagyományos cigány foglalkozásokat gyakorolták, miközben mások is adták-vették a lovakat. A cerhás (romani cerha: sátor) törzsről pedig vég-

123 Az adatokat közli például Cigánysors II. 46.

124 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest 1976, 3.951–952.

képp lehetetlen azt mondani, hogy a sátorban lakásról kapták a nevüket, hiszen kalderások, beások, lovárik egyaránt laktak sátorban.

Az utóbbi két évtizedben azt lehet tapasztalni, hogy a legnagyobb és már korábban is legtekintélyesebb¹²⁵ oláh cigány közösség, a lovári mintegy felszívja a többit, a romani nyelv lovári dialektusa pedig megindult a standard irodalmi nyelvvé válás felé.

3.1.1. A törzsi-nemzeti tagolódás ábrázolása

Első megközelítésben akár feleslegesnek is ítélnénk ezt a fejezetet, mondván, hogy az 1914 előtti Magyarországon sem a rajzolóknak-fényképészeknek, sem a közönség

óriási többségének nem voltak érdemi ismereteik a cigányság belső, nyelvi-törzsi tagolódásáról. Ez a tagozódás azonban valójában megjelent, még ha a korabeli alkotók és befogadók ennek nem is voltak tudatában. Azt is mondhatnánk, hogy a vizsgált kor közvéleménye sajátosan kettős látással szemlélte a cigányokat: magáévá tett, valóságként fogadott el a cigányságról egy általános képi sztereotípiát, ám azt kiegészítette, vagy inkább módosította a saját sze-

64. kép

65. kép

66. kép

mélyes tapasztalataival, nem tudva arról, hogy másnak más tapasztalatai vannak. Ez a kettősség az utókor számára lehetővé teszi, hogy kellő számú ábrázolásból a cigány társadalom korabeli tagozódására nézve is megállapításokat tegyen.

A közvéleménynek igazából ma sincs tudomása arról, hogy a „cigányos megjelenés” országonként és földrészenként mennyire változó, 1914 előtt pedig nyilvánvalóan még kevesebb ismeret volt erről. A magyar sajtóban egyszer-egyszer megjelent a spanyol cigány, még inkább a csörgődobbal táncoló, hosszú szoknyás cigánylány ideálképe (64. kép), néhányszor a lengyel földön közhelyszerűen ismert kalderás viselet (65. kép), de már a brit szigetek travellereiről, azok pompásan díszített kocsijairól (66. kép) Magyarországon egyáltalán nem jelent meg kép, így a közönség képi fogalmat sem alkotott róluk. Ha messzebb megyünk, még egyértelműbb ez az ismerethiány. Bár bizonyítani nyilvánvalóan nem lehet, mégis több mint valószínű, hogy az 1894-ben Jeruzsálem közelében vándor kovácsokról készült fényképről (67. kép) a korabeli magyarországi személő aligha mondta volna meg, hogy cigányokat ábrázol. Az igazat megvallva még a mai néző is zavarba esne, ha a fotográfus nem írta volna rá a kép hátára: gypsies, Jerusalem. Pedig ha az arab viseletet képzeletben korabeli magyarországi „cigányos” viselet-

67. kép

68. kép

69. kép

70. kép

re cseréljük, egy kárpát-medencei vándorcigány kovácsfamília tökéletes ábrázolását kapjuk meg. Az 1910 körül készült képeslapról sem mondták volna meg a korabeli Budapesten vagy Zsarnócán, hogy cigány asszonyokat ábrázol, ha nem volna aláírva: Femmes bohémiennes du Perse (68. kép), az albániai fiú (69. kép) és az isztambuli férfi hasonló korú fényképével (70. kép) ugyanez a helyzet. Holott könnyen lehet, hogy a korabeli Palesztinában, Perzsiában, Albániában és Törökországban világosan felismerték, azonosították volna azokat a jellegzetességeket, amelyek egyértelműen cigányokra utalnak.

Korábban, a cigányábrázolások korszakai fejezet első részében már említettük Pieter Bruegel 1566-ban készült, Szent János prédikációja című festményét (17. kép). Ezt az alkotást a cigány történelem kutatói még nem fedezték fel, ilyen összefüggésben nem publikálták (jelen sorok szerzője is egyszerű múzeumlátogatás során szembesült vele), noha ilyen korai időszakból alig-alig maradt fenn

cigány-ábrázolás. A kép előterében cigány család látható – a férfi tenyérjósására majd még visszatérünk. Etnikai hovatartozásuk négy képi sztereotípiával ránézésre is valószínűsíthető: a mezítelen gyerek, a tenyérjósítás és a földön ülés mellé a Magyarországon csak elvétve alkalmazott sötét arcbőr járul. Öltözetük nem tűnik cigányosnak, pedig hangsúlyosan az: mint Jan Białostocki kimutatta¹²⁶, ugyanez az öltözet látható egy korabeli párizsi metszeten¹²⁷ (17. kép). A korabeli néző számára világosan érthető azonosításra a kép szimbolikus üzenete szempontjából volt szükség: Brueghel, mint annyi más képén, itt is a világ esendőségét helyezi az előtérbe, a tenyérjós hamis tudása háttérbe szorítja az igaz prófétát.

Mindez a képi sztereotípiák erősen helyhez kötött voltára utal, ami a legtöbb esetben nem okoz problémát, lévén az általuk leírt jelenségek is helyhez kötöttek. Az évszázadok óta tizenötezer kilométer kiterjedésű, egymástól alapvetően eltérő kultúrával rendelkező országokat magában foglaló területen élő cigányság esetében azonban óvatosságra int.

A magyarországi cigány-ábrázolásokon az egyidejű különbözőségeknél markánsabban mutatkozik meg a 19. század utolsó harmadában bekövetkezett nagy változás, az oláh-cigány népességnek már említett térfoglalása a kárpáti és romungró népesség kárára, mégpedig annak a viseletnek a megjelenésével és elterjedésével, amelyet már az 1910-es években igazi cigányos viseletnek kezdtek tartani.

Mint az előző fejezetben elmondtuk, az oláh-cigány bevándorlás különböző intenzitással szakadatlanul folyt Erdélybe és onnan tovább nyugat felé, de úgy látszik, hogy a bevándorlók száma az 1860-as évekig nem érte el azt a kritikus tömeget, amely az eredeti identitás őrzéséhez elegendő lett volna, az újonnan érkezők a már itt lévőkhöz hasonultak. A romániai cigányrabszolgaság eltörléséig (1853-56) csak szórványosan bukkan fel Magyarországon az oláh-cigány viselet, attól kezdve azonban egyre nagyobb az aránya, az 1910-es évekre pedig ez válik

126 Jan Białostocki: Bruegel: Keresztelő Szent János prédikációja. Budapest, 1988. 24. oldal.

127 Desprez, 99. oldal.

a cigánysághoz kapcsolódó képi sztereotípiává. Érdekességként megemlíthető, hogy Várkonyi Zoltán klasszikus filmjében, a reformkorban játszódó *Egy magyar nábob*-ban az asztal tetején táncoló cigánylány jellegzetesen oláh cigányos öltözte képi anakronizmus, 20. századi ideák visszavetítése.

Az oláh cigány viselet megjelenítésével a cigányság ábrázolása pontosan tükrözte ezt a belső átrendeződést, anélkül, hogy ennek társadalmi hátterével az ábrázolók és befogadók tisztában lettek volna. Addig a cigányok szegényes paraszti ruhában mutatkoznak, kivéve a muzsikusokat, akik a 18. század végi magyar nemesi viseletet kezdik hordani – ennek az állandósult viseleti sablonnak máig megmaradt öröksége az éttermi cigányzenekarok tagjainak többnyire kék vagy piros, aranyzsinóros mellénye.

A ma is cigányosnak tekintett oláh cigány viselet az 1870-es években tűnik fel az újságokban. Ilyen az a félalakos férfiportré, amely először 1874-ben je-

lent meg a *Magyarország és a Nagyvilág* című hetilapban (71. kép), majd 1880-ban újra közölte a *Vasárnapi Újság*, utóbb pedig amatőr festők kedvelt mintája lett, és tucatszám készültek másolatai még a 20. században is. A "cigányos" ékszerek azonosíthatók a *Magyarország és a Nagyvilág* 1881-es képén (72. kép), hasonlóan a *Képes Családi Lapok* 1899-ben közölt metszeté-

71. kép

72. kép

73. kép

hez (73. kép). Oláh cigány férfit látunk az *Ország-Világ* 1882-es képén (74. kép). A valóságtól elszakadó képi közhelyek hordozója ugyanennek a folyóiratnak az 1883-as évfolyamban készült leányportréja (75. kép). Az 1900 utáni képeslapokon pedig már a ma is élő, letisztult sztereotípiák figyelhető meg (76. kép). Íme az oláh cigány bevándorlás képi lenyomata.

74. kép

75. kép

76. kép

Figyelemre méltó, hogy az oláh cigány törzs kalderás nemzetsége, amely könnyen azonosítható a férfiak mentéjének hatalmas ezüst gombjairól, alig-alig

77. kép

tűnik fel a történelmi Magyarországon, miközben például Lengyelországban éppen ez a törzs tölti, vagy legalábbis töltötte be azt a szerepet, amelyet nálunk a lovári¹²⁸. Kalderásként azonosítható a *Vasárnapi Újság* 1862-ben megjelent fametszetének családja (77. kép), ezt veszi át a Magyarország képekben című, 1870-ben megjelent album, kalderások lehetnek a *Vasárnapi Újság* 1864-ben közölt, Berlinből

128 Gazdag képanyaggal illusztrálja ezt a Gypsies in Poland.

78. kép

tehát véletlenszerűen és egyenletesen eloszlanak a rendelkezésre álló területen. Ez azonban nyilvánvalóan nem áll, a cigány vándorlás hátterében éppúgy a megélhetés keresése, ha úgy tetszik a gazdálkodás áll, mint bármilyen más népmozgásában, és a hatóerők között csekély a véletlen szerepe, annál nagyobb az egyes törzseket és nemzetségeket belülről összetartó erő.

79. kép

átvett metszetén (78. kép), a Magyarország és a Nagyvilág 1872-es képén (79. kép) – és ezzel be is fejeződik a sor. Mindez csak akkor lenne meglepő, ha azt gondolnánk, hogy a cigányok vándorlása össze-vissza kóborlás a világban, az egyes közösségek

A képek elemzéséből tehát megállapítható, hogy az oláh cigány törzs kalderás ága, noha az 1860-es években, a romániai cigányrabszolgaság eltörlését követően érzékelhető létszámban felbukkant Magyarországon, nem erre vándorolt, elkerülte a Kárpát-medencét vagy onnan továbbhaladt. Mindezt egy olyan időszokról tudjuk elmondani, amelynek írásbeli forrásai még nem voltak képesek különbséget tenni az egyes cigány törzsek és nemzetségek között.

3.1.2. A közösségen belüli tagolódás megjelenítése

3.1.2.1. A család, a családon belüli tagolódás

A vizsgált anyagon belül a mennyiségi elemzésre leginkább alkalmas képesfolyóirat-illusztrációkban összesen 105 alak azonosítható férfiként, 97 nő és 102 gyermek látható. Ha a népes zenekarokat kivesszük a vizsgálatból, és csak a hétköznapi élet ábrázolásait tekintjük, akkor jelentős gyermek- és nőbőbbség mutatkozik. Az ábrázolások összességéből tehát az olvasható ki, hogy a korabeli közvélemény a cigányokat a családjukkal folyamatosan együtt élő, sok gyereket nevelő közösségnek tekintette. Ebben természetesen nincs semmi meglepő: valóban ilyenek is voltak. A sok gyermek valós tapasztalaton alapuló fogalmi és képi közhely, amely ma is él, természetes hát, hogy a vizsgált időszak képein is megjelenik.

A nők hangsúlyos jelenléte már feltűnőbb jelenség. Magyarázata valószínűleg az, hogy a hagyományos cigány életmódban a férfi és női tevékenység terei nem különültek úgy el, mint akár a korabeli paraszti, akár polgári közegben. Az egyetlen markáns kivétel a hangszeres zenélés, ez szigorúan férfimunka volt és maradt, Cinka Panna a szabályt erősítő kivétel. A zenélés férfimunka-jellege amúgy nem evidencia, a spanyol, és azt átvéve a nyugat-európai kultúrkörben a cigány muzsikálás főszereplője, gyakran egyedüli szereplője a – csörgődobjával – táncoló cigánylány, a férfiak őt csak kísérik. A magyarországi vizsgált képanyagban egy sem akadt, ahol cigány nő (lány) kívülállóként szórakoztatására táncol, a huszadik század előtt ez nálunk nem volt toposz. Korábban, az öltözékeknél említettük már, hogy a Várkonyi Zoltán rendezte „Egy magyar nábob” című film híres jelenetében a cigánylány öltözéke anakronizmus, a történet idején, a reformkorban ez az oláh-cigányos viselet még teljesen ismeretlen volt. Most hozzátehetjük, hogy valószínűleg maga a táncjelenet is az. Egy, a huszadik század derekán Magyarországra is átkerülő nyugat-európai toposz visszavetítése száz évvel korábbra.

Nótoros cigányok

80. kép

Akad olyan kép a vizsgált anyagban, amely arra csábítana, hogy a családon belüli hierarchia leképeződésének tekintsük (80. kép). Két házaspár és négy gyerek látható a képen. A közephez, tehát a legrangosabb pozícióhoz legközelebb egy fiú, talán a tekintélyesebb férfi legidősebb fia, közvetlenül mellette feltehetően az apja, másik oldalán, kissé kevésbé hangsúlyos helyen a másik, talán fiatalabb férfi, jobbról megint gyerekek, a két szélen pedig két asszony, az egyik ölében kisgyerek. A feltételezéssel az a probléma, hogy ez az egyetlen ilyen egyértelmű képi forrás, egy forrásra pedig érdemi hipotézist nem lehet alapítani. A valóság az, hogy a vizsgált képek összességéből a családon belüli hierarchia nem olvasható ki. Ez lehet annak a következménye, hogy az egyébként nyilvánvalóan meglévő hierarchia az emberek térbeli elhelyezkedésében alig jelent meg. De az is lehet, hogy megjelent, a rajzolók azonban ezt nem érzékelték, számukra rendezetlen kavalkádként jelent meg az egész.

3.1.2.2. A vajda

A cigány társadalom vizsgálatával kapcsolatban mindig szem előtt kell tartani, hogy itt az erős kontúrok nem használhatók, a jelenségek korban és térben szakadatlanul változnak. A vajda intézményéről mindenki tud, de szinte senki sem ismeri jól a mibenlétét. Legfőképpen azért nem, mert a cigány vajdaság ezerarcú jelenség, majd minden közösségben és korban más a tartalma¹²⁹. Éppen a sok félreértés indokolta teszi, hogy ennél a jelenségnél a szokásosnál kissé hosszabban időzzünk.

A vajda szerepét illetően a kívülálló önkéntelenül három különböző jelenséget mos össze. Az egyik a kisebb-nagyobb cigány közösségek belső tekintély-hierarchiájának élén álló személy, a másik a külső hatalom által kinevezett vezető, a harmadik pedig az önjelölt vajda, aki éppen a fogalom tisztázatlanságát használja ki arra, hogy saját pozícióit, elsősorban a nemcigány külvilág felé erősítse.

Az első, amit világosan látnunk kell, hogy a hagyományos cigány társadalom nem területi, hanem származási alapon szerveződik. Egy nagycsalád tagjai több országban is élhetnek szétszórva, mégis összetartoznak, a szomszéd viszont, ha másik törzs tagja, szinte semmilyen hierarchikus viszonyban nincs a családdal. Vajdája (bármilyen) tehát csakis azonos származású, azonos nemzetséghez tartozó embereknek lehet, beás nem fogadja el az oláh-cigány elöljárót, az oláh-cigány a romungrót, és így tovább.

A cigány közösség – kompánia, telep – élén gyakran áll vajdának is nevezett személy évszázadok óta, bár igazi büntető és jutalmazó joga nincsen, tisztelettel meghallgatják, és ha lehet, követik a tanácsát, vagy felkérik viták eldöntésére. Ez a tisztség olykor öröklődik, de nem feltétlenül apáról fiúra, inkább családon belül marad. Az öreg halála után az arra legalkalmasabb férfi családtag „nő bele” a szerepbe. Sok helyen valamilyen attribútum (vajdabot, különféle ékszerek, sapka,

129 Bővebben Bencsik 2008, 102.

stb.) is tartozott a vajdasághoz, máshol nem. Ilyen vajda rengeteg lehet, egy megyében akár több száz, de sok közösségben, különösen városban a többség nem tartozik egy vajdához sem. A vajdák között nincs hierarchia, nincs területi fővajda, mindenki egyenrangú, legföljebb a személyiségből vagy a gazdagságból, esetleg a korból eredő tekintély állít fel valamilyen tiszteleti sorrendet.

Ez a szerep elhalóban van, ahogy a hagyományos életmód is megszűnik. Más eset a kinevezett vajdáké. Ilyenek már a 16. század óta ismertek, de az előzőhöz nem sok közülük van. A dolog lényege, hogy a hierarchizált befogadó társadalmak kompetens tárgyalófelet akartak a cigányok közül, és ha ilyen nem akadt, akkor kineveztek valakit, akin számon kérhették az "alája tartozók" viselt dolgait. Európa népei egyszerűen nem fogadták el, hogy létezhet egy nép, amelynek nincsenek előjárói, ezért akár erőszakkal is megkövetelték azt a cigányoktól. Az önjelölt vajdaság legújabbkori jelenség, és a cigányságnak a közéletbe való bekapcsolódásával függ össze.

A vizsgált kor ábrázolásain mindebből semmi sem tükröződik, a rajzolók szemlátomást még a három nagy törzs különbözőségével sem voltak tisztában. Vajdáról mindössze két képünk van, és a hiányt bátran árulkodó jelnek tekinthetjük arra nézve, hogy a vajdaság nem volt a mindennapok tapasztalata. A korábbi kép Neuhauser Ferencről való 1810 körülről, és aláírása szerint Ein Zigeuner Richter oder Waywode-t, azaz cigány lovagot vagy vajdát ábrázol. A megnevezésbeli bizonytalanság jól érzékelteti, mennyire tisztázatlan fogalom volt ez a kép készítése idején. A "lovag vagy vajda" egyébként pirosposztag, pocakos fiatalember, akiről aligha mondanánk meg, hogy cigány, ha a képaláírás nem volna.

A második kép a *Magyarország és a Nagyvilág* című hetilapból való, 1872-ből. A jelen tanulmány második részében részletesen is ismertetett kép vajdája presztizs-ékszerekkel jól felszerelt férfi, akinek keleties pompáját szándékosan ellenpontozza a kezébe adott lábos. Ez a képi megfogalmazás ilyenformán némi hasonlóságot mutat azokkal a korabeli képekkel, melyeken néger törzsfőnök látható

cilinderben, frakkban – és mezítláb. Igaz, itt a karikírozó szándék nem ilyen erős, a lábos inkább csak afféle attributum, mint a szenteké, a könnyebb azonosíthatóság kedvéért. A nagyméretű, feltehetően ezüst ékszerek kalderás törzsre utalnak, de az azonosság nem bizonyos, legföljebb valószínű. Említést érdemel a vajdabot, amely akár hiteles is lehet, hiszen tudjuk, hogy ennek máig élő hagyománya van. Hogy aztán ez a hagyomány cigány örökség-e, vagy a környezettől vették át, és ha igen, mikor, nos erre egyelőre nincs válasz.

3.2. A cigányábrázolások vizuális toposzai

A képi információk sokféleképpen rendszerezhetők, és ezen rendszerek mibenléte szükségképpen szubjektív döntéstől is függ. Számításba kell vennünk azt is, hogy ez az információ az ábrázoltról és az ábrázolóról egyaránt hordoz ismereteket, és ezeket olykor rendkívül nehéz szétbontani. Egy dolgot viszont biztosan nem lehet megtenni – rendszer nélkül kazlanni egymásra az információkat.

A jelen dolgozat az egyes képek elemzéséhez a vizuális toposzok rendszerét alkalmazza. Ilyeneket minden közösség konstruál a vele kapcsolatban álló más közösségekről, a fogalmi toposzokkal párhuzamosan. Közösségek alatt nem csupán etnikai csoportok értendők (nagykalapú tótok, bocskoros románok), hanem akár társadalmi rétegek is, és rendszerint a hatalmi pozícióban lévők által konstruált toposzok váltak uralkodóvá, egyfajta rögzült szereppé (Tiborc). A cigányokkal kapcsolatos vizuális toposzok készlete igen gazdag, bizonyára a cigányok és a körülöttük élő többségi társadalmak jelentős különbségéből fakadóan. A tanulmány abból indul ki, hogy a cigányokhoz kapcsolódó főbb, képileg is megfogalmazható ideák, képi közhelyek vagy toposzok döntően valós jelenségek leképeződései, tehát alkalmasak mind a cigányok valóságának, mind a többségi társadalomban eme valóság leképeződésének vizsgálatára. Természetesen számolni kell azzal, hogy kettős struktúráról van szó: egy adott kép értelmeződik saját általános világképe szerint (romantikus, elforduló, stb.), és ezen belül megjelennek az egyes képi toposzok. E kettős struktúrát folyamatában szemlélve a szerző reményei szerint egy sajátos látószögből kirajzolódik a magyarországi cigányság története.

A vizuális toposzok alábbi listája valójában a képelemző munka egyik végeredménye, ilyenformán a dolgozat végén volna a helye. Ez a megoldás azonban végtelenül bonyolulttá és szerkezettelenné tenné a tanulmányt, ezért az olvasó engedelmével mintegy megelőlegeződik, az egyes fejezetek önmagukat igyekeznek bizonyítani.

81. kép

Az egyes képi toposzok említésekor megjelöltük azt is, hogy a vizsgált anyagban hány százalékos az előfordulási gyakoriságuk. Ez az adatsor, noha önmagában is hordoz információt, különösen akkor lesz értékes, ha hasonló vizsgálatok más témakörben is készülnek, és így összehasonlítási alaphoz juthatunk.

3.2.1. A vándorlás képe

Ha a cigányság története jön szóba, az első, ami az eszünkbe jut, a vándorlás. Meg is találjuk ennek a bőséges képi lenyomatát az ábrázolásokon. Ahhoz azonban, hogy ezt a jelenséget világosan értelmezni tudjuk, meg kell értenünk a háttérben meghúzódó okokat is.

A szakirodalom meglepő módon adós annak megindoklásával, honnan ez a vándorló életmód. A tényt természetesen minden idevágó munka rögzíti, de hogy miért alakult ki és még inkább miért maradt fenn ez a sajátos magatartásforma, arra még feltételezések sem nagyon akadnak. Az alábbiakban vesszük a bátorságot, és megkockáztatjuk egy lehetséges teória felvázolását.

Gazdálkodás, Horatio, gazdálkodás¹³⁰. A modern kori történettudomány egyik fontos felismerése, hogy a múlt megismeréséhez legtöbbször a gazdálkodás elemzésén át vezet az út¹³¹. Igen valószínű, hogy ez a cigányok múltjának megismerésére is igaz. A cigány vándorlás az évszázadok során a legkevésbé sem céltalan kóborlás a nagyvilágban, hanem gazdasági, társadalmi, kulturális, tehát tág értelemben antropológiai meghatározottsággal bír, és legalább három, bizonyos kiegészítéssel pedig négy egymással összefüggésben álló jelenségre bontható. E jelenségeket a jelen tanulmány a vándorlás nagy, kis és közbülső köreinek nevezte el, kiegészítve a diffúzióval.

A vándorlás nagy köre alatt a történelemben jól ismert népvándorlást értünk. A cigányság valamikor a 6. és 10. század között elhagyta északnyugat-indiai őshazáját¹³², és Perzsián, az örmény kulturális hatás alatt álló közép-ázsiai vidékeken és a görög kultúrkörbe tartozó területeken, így magán a Bizánci Birodalmon áthaladva szabályos népvándorlást hajtott végre az Észak-Balkánra, ahová a 14. század végén, tehát körülbelül 5-800 éves vándorlás után érkezett meg. Ez az ütem jól megfeleltethető a keletről nyugat felé irányuló népvándorlások bármelyikének, akár a germának, akár a szlávnak, a magyarnak vagy a kunnak. A cigány népesség döntő hányada a 14-15. század fordulóján megállapodott a Bulgária, Szerbia, román fejedelemségek és Erdély által lefedett térségben¹³³,

130 Shakespeare: Hamlet, 1.2.

131 Az új szemlélet egyik megalapozója a Marc Bloch vezette francia Annales folyóirat volt, amely 1929-es indulásától kezdve alapvetően megváltoztatta a történetírói megközelítést (lásd Peter Burke: *The French historical revolution: The annales school, 1929-89*. Cambridge, 1990, valamint Benda Gyula – Szekeres András szerk.: *Az Annales – a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Bp, 2007.). Az ide vágó könyvtáryi irodalom legújabb művei közül említést érdemel az utóbbi évtized egyik legtöbbet idézett gazdaságtörténeti műve, Angus Maddison: *Contours of the World Economy 1 – 2030 AD, Essays in Macro-Economic History*, legújabb kiadás New York, 2007.

132 Vannak ettől eltérő becslések is, akad, aki Nagy Sándor hadjárataiig vezeti vissza a cigányok kimozdulását őshazájukból, mások a 11. század eleji muszlim hódítások következményének tartja ezt. A legtöbben a 10. századot említik, anélkül, hogy az időpont-választásnak különösebb okát adnák.

133 Liégois 47. oldal, 20. századi népességi adatok.

egy további, az előzőnél kisebb népesség pedig a Dél-Balkánon, valamint az ázsiai Törökországban maradt¹³⁴.

A vándorlás kis köre egészen más jelenség, sajátos, kevés párhuzammal rendelkező életstratégia, melynek keretében 5-30 fős családok, a magyar nyelvben meghonosodott szóval kompániák vándorolnak faluról falura, hogy termékeiket és szolgáltatásaikat élelmiszerre és egyéb áruféleségekre cseréljék.

Mielőtt ennek részleteibe mennénk, röviden szót kell ejtenünk a vándorlás közbülső köréről. A cigányság egy része¹³⁵ a 14-15. század fordulóján Magyarország déli végein átlépte a Kelet és Nyugat, pontosabban a keleti és a nyugati kereszténység határát, és egy olyan kultúrkörbe került, amely alapvetően különbözött mindattól, amit addig ismert¹³⁶. A korabeli adatok szerint húsz-háromszáz¹³⁷ fős csoportok, kompániák húsz éven belül Dél-Magyarországtól eljutottak egészen Spanyolországig¹³⁸, és szétszóródtak Nyugat-Európában. Ezt nem nevezhetjük sem népvándorlásnak, sem a vándorlás kis körének, hanem egyszeri, noha elhúzódó és következményeiben évszázadokra ható jelenségnek, amelynek alapja a cigány közösségek mobilitása, egyúttal gazdasági-társadalmi inkompatibilitása volt.

Végül szakadatlanul zajlott (és zajlik ma is) a cigányságnak egyéenként, kiscsaládonként való keletről nyugatra húzódása¹³⁹, amit leginkább a diffúzió

134 Ma még nincsenek nyelvtörténeti elemzések arról, hogy az anatóliai cigányok a Balkánról visszahúzódnak, vagy a Boszporuszon eleve át nem kelők leszármazottai.

135 Nincsenek becslések arra nézve, hogy mekkora hányadról van szó. Újkori népességi adatokból visszakövetkeztetve úgy gondolom, hogy 1400-ban az európai cigányság összlétszáma félmillió fő körül lehetett, és ennek egytizede indult el Nyugat-Európába.

136 Fraser 66. és további oldalak.

137 A háromszáz fő (ilyet idéz Nagy 2004, 9) mindenképpen több, mint amennyit a vándor kézműves életmód indokol. A többletre a magyarázat valószínűleg az, hogy ezek a kompániák nem vándor kézműves életmódot éltek, hanem eltartatták magukat a környezetükkel. A nagyobb létszám ugyanakkor nagyobb biztonságot nyújtott és nagyobb nyomtatékot adott kéréseiknek.

138 Liégeois 41. oldal.

139 Lényegesen kisebb mértékben, de északi, Lengyelországba irányuló, és keleti, oroszországi diffúzió is létezett.

kifejezéssel írhatunk le, és amely egy-egy generáció ideje alatt olykor csupán néhány településnyi távolságot fed le¹⁴⁰.

Visszatérve a vándorlás kis köréhez, hangsúlyoznunk kell, hogy ez sem nevezhető céltalan bolyongásnak, sokkal inkább egy ismert útvonal évenként ismétlődő bejárásának¹⁴¹. A Közép-Európában viszonylag bőségesen fennmaradt okleveles adatok azt bizonyítják, hogy a vándor cigányok ennek során különféle szolgáltatásokkal vettek részt a társadalmi munkamegosztásban. Minél archaikusabb termelési kultúra vette körül őket, annál jobban illeszkedtek ahhoz, a cigányság annál inkább szerves részévé vált a társadalomnak, és annál kevesebb konfliktus támadt köztük és a többségi nép között.

Ennek az illeszkedésnek a kulcsa pedig a fémművesség volt. Bár az ezzel kapcsolatos okleveles adatok nem régebbiek a 14. századnál, szinte biztosra vehető, hogy a cigány nép kialakulásában, etnogenezisében a fémművességnek volt döntő szerepe, ez magyarázza meg vándorló életmódjukat, és talán ez vezet el a 11. századtól adathozható¹⁴² zenészség gyökereihez is. A fémművességről alább még lesz szó.

A vándorlás képe ott van a cigány ábrázolásokon is. A nagy kör képeivel érthető módon nem rendelkezünk. A kis kör, a „vándorcigányság” motívumai viszont rengeteg képen megtalálhatók. Közülük, három: a szekér, a ló és a sátor jól megragadható.

82. kép

3.2.1.1. Szekér (kerék)

Előfordulási gyakorisága

13 százalék.

Ez a toposz önmagában nem értelmezhető, szekere bármelyik pa-

140 Minderről bővebben Bencsik 2008 11-19.

141 "Ám nem szoktak távolra költözni (a vándorcigányok – B.G.), hanem általában szívesebben maradnak ugyanannak a járásnak a területén, ahol születtek és felnevelkedtek egykor." Anzeigen 129.

142 Fraser 40. oldal.

83. kép

rasztembernek lehet. Más toposzokkal együtt azonban azokat erősíti, kifejezi a cigányok vándor életmódját. Nem véletlen, hogy előfordulása elég magas.

Máig élő képi közhely a pereputtyát szekérre ültető vándor cigány család képe, és a grafikai ábrázolások ezt olykor meg is erősítik (82. kép). A korabeli fényképek, különösen a Brassó-környéki vándor kompániáról 1899-ben készült sorozat (83. kép) alapján azonban jól látszik, hogy egy-egy kompánia, esetünkben körülbelül harminc fő birtokolt egy szekeret, ami inkább a felszerelés szállítására

szolgált, a felnőttek nagyrészt gyalog vándoroltak.

Nagy-Britanniában jól ismert a cigányok díszes karaván-kocsija, amelynek legszebb példányai múzeumok becses, népszerű darabjai (84. kép). Az ott élők

84. kép

85. kép

hajlamosak azt gondolni, hogy a cigányok mindenütt ilyenekkel járták az országutakat. A valóság ezzel szemben az, hogy a magyarországi cigányok minden azonosítható esetben közösleges parasztszekeret használtak. Még a magas, merevítővel ki-

feszített ponyva is csak a grafikai lapokon tűnik fel, a fényképeken szinte soha. Az ekhós szerkérrel vándorló cigány család máig élő vizuális toposza tehát nem igazolható, a valóság sokkal egyszerűbb, látványos elemeket nélkülözőbb volt.

Említést érdemel, hogy a szekér egyfajta absztrakciója, a (szekér)kerék mára a cigányság választott szimbólumává, önképének pozitív részévé vált, mely által saját vándorló múltjával azonosul (85. kép). Ez a fejlemény nagyon jó példa arra, hogy súlyos hiba a képi toposzt valamiféle elítélő, politikailag inkorrekt dolognak tekinteni. A szekér esetében a korábban lezajlott külső társadalmi szimbolizáció utóbb belső szimbolizációvá alakult, és mára a cigányság identitás-építésének egyik fontos elemévé vált.

3.2.1.2. Ló (igavonó)

Előfordulási gyakorisága

11 százalék

A mai cigány vizuális önképben a ló még hangsúlyosabban betölti a szabadság, a szabad vándorlás szimbólumának szerepét, mint a

CZIGÁNY-KARAVÁN. (Sáveg a 11. lapom.)

86. kép

szekér (86. kép). Ennek előképét a vizsgált időszakban is láthatjuk, noha itt is igaz, amit a szekérről elmondtunk, azaz önmagában ez nem képi toposz, lova bárkinek lehetett. Más képi elemekkel együtt azonban kiteljesítheti a cigányokról alkotott képet.

Ami a kupeckedést illeti, arról a foglalkozások fejezeténél bővebben lesz szó, itt csupán megelőlegezzük azt a tényt, hogy ez egyáltalán nem volt jelentős megélhetési forrás, inkább egyfajta férfias sportnak lehetne tekinteni. A vándorlás és a ló mindenesetre a cigányokról alkotott közös képben is összefüggő fogalmak voltak, amit a rajzolók tudva-tudatlanul megjelenítettek az alkotásaikon.

3.2.1.3. Sátor, putri

Előfordulási gyakorisága 26 százalék

A sátor a vándor cigány életnek még erősebb szimbóluma, mint a szekér és a ló. A sátorban lakás egyszerre idegen és vonzó, ma is alig van felnőtt, aki legalább egy-

87. kép

88. kép

Cigányélet.

89. kép

szer ne próbálta volna ki a sátorban éjszakázást, és ne őrizne borzongatóan kellemes emlékeket róla. Huzamosan sátorban lakni persze nem olyan romantikus, különösen hideg, esős időben – a képeken ez a szempont is megjelenik (87. kép). A putri markáns cigány toposz, itt azonban összekeveredik a leromlott társadalmi viszonyokat jelző, elhanyagolt tákolmány és a hagyományos, noha egyszerű átmeneti szállás, amely hetekre, vagy akár egy egész télre nyújt otthont a vándoroknak.

A sátor nagy bőségben jelenik meg a vizsgált időszak képein. Ezeknek az ábrázolatoknak egy része a rajzoló által megalkotott ideáltípus csupán (88. kép), más részük hitelesnek tűnik. Számos kép azt sugallja, hogy ezek a sátrak szedett-vedett tákolmányok voltak (89. kép), ez azonban aligha hiteles. Az évszázados használat

90. kép

CIGÁNYTÁBOR.

91. kép

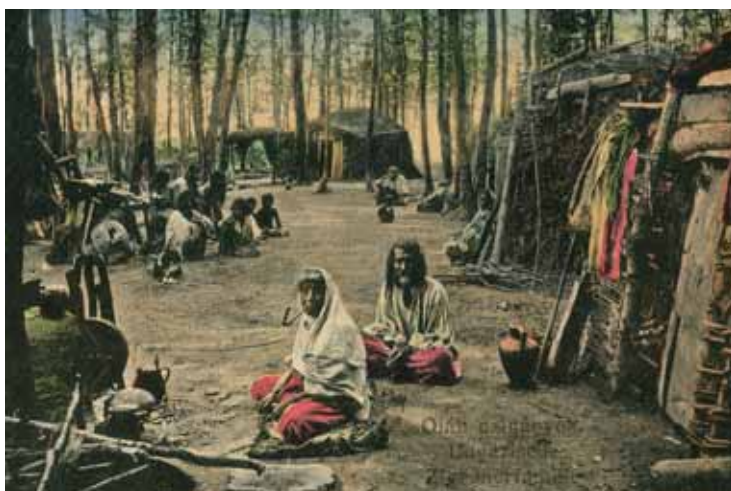

92. kép

szági vándorcigányok két fő sátoztípust használtak, egy felnőtt embernél nem sokkal magasabbat (90. kép), és egy majd kétszer ilyen magasat (91. kép). A Magas sátor

93. kép

94. kép

során az élet különböző eszközei szükségszerűen letisztult, állandósult formát vesznek fel, a változások bizonyos formai keretek között nyugvópontra jutnak. A képek alapján úgy látszik, hogy ez a forma meg is határozható. Eszerint a magyaror-

sági vándorcigányok két fő sátoztípust használtak, egy felnőtt embernél nem sokkal magasabbat (90. kép), és egy majd kétszer ilyen magasat (91. kép). A Magas sátor fái mind egy központba futnak, mint az ismert észak-amerikai indián sátoré (amely maga is erős képi toposz), az alacsonyabbnál elől hosszabb, hátul rövidebb sátorfák tartják, rajtuk keresztben a hátrafelé lejtő főtartó rúd. Az alacsonyabb típus sokkal gyakoribb, Magyarországon ez lehetett az elterjedt. Van fényképek alig méter magas sátorról is (92. kép), de ez valószínűleg csak napközbeni menedék lehetett, amelyet a nap folyamán magukkal vittek, és hirtelen jött eső, szél, erős nap ellen használhatták.

95. kép

96. kép

97. kép

98. kép

A putrival hasonló a helyzet, mint a sátorral, a korabeli rajzolók nemigen tudták megkülönböztetni a rontott kultúra termékeit a hagyományos épületektől. Düledező viskók csoportjának látszik a fafaragó cigányok tanyája (93. kép), egy alig későbbi fénykép azonban igazolja (94. kép), hogy beás faluról van szó, amelynek ez a természetes formája, csupán a rajzoló torzította el kissé.

Jól megfigyelhető, hogy a 19. század közepétől a vége felé haladva a putrik, a cigányok élőhelyei egyre rendezetlenebbek. A *Vasárnapi Újság* 1861-ben megjelent metszetén rendezett cigány gazdaságot látunk (95. kép), a *Képes Világban* 1873-ban közölt putri is rendezett viszonyokat tükröz (96. kép), szintúgy a *Magyarország és a Nagyvilág* cigány családjának 1870-ben közölt képe, de már az 1883-ban ugyanott közölt cigánytábor viskója düledezik (97. kép), akárcsak az, amely az *Ország-Világban* közölt rajzon jelent meg 1882-ben (98. kép).

Hangsúlyoznunk kell, mindez nem a valóság egyenes leképeződése, hanem egy vizuális toposz módosulása a többségi társadalmon belül – mégsem lehet kétséges, hogy e módosulásnak valóság-alapja volt, okkal változott a kép. A folyamatban a magyarországi cigányság talajvesztésének újabb képi jelét látjuk, számolva azzal, hogy utóbb már ez a talajvesztettség vált olykor a valóságot is felülíró toposzá.

99. kép

Az üst

Előfordulási gyakorisága

14 százalék

A vándorlás egyik karakteres képi megjelenítője az üst. Elterjedt nézet szerint a keleti, vándor népek inkább a bárhol felállítható üstben

(bográcsban) főztek, a letelepedett nyugatiak inkább épített tűzhelyben sütöttek, eszerint a magyar leves és bográcsétel (például gulyás) hagyománya keleti nomád örökség lenne. Lehet hogy így van, lehet hogy nem, az nem kétséges, hogy az üst a vándor életmóddal jól asszociáló tárgy, annak ábrázolása, különösen más erre utaló attribútumokkal a képi közlést egyértelművé teszi. Ebben jelentős szerepet játszik, hogy a vándor életmódhoz valóban hozzá tartozik ez az eszköz, noha étel a szabadban sem csak üstben (bográcsban) készíthető. Nem véletlen tehát, hogy az üst az egyik legnagyobb arányban ismétlődő képi elem a 19. századi magyarországi cigányábrázolásokon.

A vizuális toposz erejét növeli, hogy az üst mint a fémműves mesterség tárgya is megjelenik, mindenekelőtt az üstfoltozók kezében. Említettük már, hogy az egyik nagy oláh cigány törzs, a kalderás neve a román celdera, magyarul üst szó-

ból ered, és ebben a névadásban bizonyára mind a vándorlás, mind a fémművéség fogalmi toposzai szerepet játszottak.

A jelen tanulmányban, amikor az egyes toposzok gyakoriságát mértük fel, igyekeztünk a toposz kétféle tartalmát különválasztani: amikor az üst javítása, megmunkálása szerepel a képen, azt a fémművességhez soroltuk, amikor viszont a vándor háztartás eszközeként jelenik meg, azt a vándorlás képe üst alfejezetében vettük számításba.

Ami a 19. századi cigány üst hiteles képét illeti, arra nézve azt állapíthattuk meg, hogy az tipikusan félgömb alakú volt, a ma általános kiszélesedő perem ritkán fordult elő. A mérete a képeken erősen változó, és ez bizonyára a valóságot tükrözi. Az egyik Bikkessy-képen szereplő, a mai ceglédi kannához hasonló edény még néhány képen előfordul, fényképünk is van ilyenről, tehát hiteles ábrázolásnak tekinthető, de nem lehetett gyakori.

3.2.2. Hagyományos mesterségek

3.2.2.1. A fémművesség

Előfordulási gyakorisága 12 százalék

Amint a vándorlással kapcsolatos részben kifejteti igyekeztünk, a fémművesség valószínűleg meghatározó szerepet játszott a cigányság etnogenezisében. Az pedig bizonyossággal állítható, hogy alapvető jelentősége volt a cigányság életében Közép- és Kelet-Európában, legalábbis az előző századfordulóig. Érdemes idézni az egyik legkorábbi jelentős magyarországi forrás, az 1775-76-ban megjelent *Anzeigen* mesterségekről szóló fejezetét: „Kezdjük tehát a férfiakkal. Legtöbbjük lakatosmunkával vagy kovácsolással foglalkozik. Emiatt járja nálunk a szólás róluk: »ahány cigány, annyi kovács«”¹⁴³.

143 *Anzeigen* 147. Augustini itt lábjegyzetben idézi még a *Bresslauer Sammlungen von Natur- und Medizingesichte* 1725-ös nyári évfolyamát, amely szerint „a cigányok kovács-

Vándor cigány család.

100. kép

Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, a cigányság valószínűleg vándor-kovács népként alakult ki, mint a kora-középkori indiai társadalom egyik dzsátija. Indiában a középkor óta ismeretes a foglalkozási alkasztok, dzsátik

endogám rendszere¹⁴⁴, amelyben a mesterségbeli tudás nemzedékről nemzedékre száll, és amelyből sem kilépni nem lehet, sem kívülről belekerülni¹⁴⁵.

Jól értelmezhetővé válik a vándorlás jelensége, ha a vándorkovács dzsáti hipotézisét alkalmazzuk. Könnyen belátható, hogy egy száz-kétszáz lelkes falusi közösség nem képes állandó kovácsot eltartani, fémmunkákra, pontosabban fémmunkát végzőkre azonban nekik is szükségük van. Ezt a szükségletet elégíthették ki a cigányok. Igaz, ez az elmélet nem ad választ arra, hogy a több száz dzsáti közül miért pont ez indult népvándor-útra és lett önálló néppé. A megoldás talán az lehet, hogy a cigányság már többé-kevésbé elkülönült népként vált dzsátivá, a társadalmi munkamegosztásban egy adott feladatra szakosodott közösséggé. Egy korábbi munkámban felvettem annak lehetőségét, hogy a cigányság ősei az indiai kultúrkörbe kívülről, annak középzásiai előteréből vándoroltak be¹⁴⁶, és nyelvváltáson átestek ugyan, de különállásuk bizonyos elemeit megőrizték – mindez egyelőre nem több pusztá feltevésnél.

munkákból élnek, ezért aztán Magyarországon az a szólás járja róluk: ahány cigány, annyi kovács”.

144 Fraser 48. oldal.

145 Az indiai kasztrendszer sokkal bonyolultabb annál, mint amilyenek általában feltételezik. Itt most csupán utalni szeretnénk arra, hogy a több száz dzsáti, valamint az azokat egybefogó tucatnyi dzsajmáni (funkcionális kaszt) által alkotott társadalmi struktúra nem tévesztendő össze az ismert négy (az érinthetetlenekkel öt) főkaszt – varna – rendszerével, noha azzal összefüggésben van. Mindennek kibontása azonban meghaladná a jelen dolgozat kereteit.

146 Bencsik 2008 21., térkép.

Talán szintén nem több merész gondolatkísérletnél, de lehet, hogy a cigány zenélés hagyománya a fémművesség szakrális jellegével áll kapcsolatban. A fémművesség az egész Óvilágban szakrális, az istenektől ellesett tevékenységnek számított, elég, ha csak Hefaisztoszra¹⁴⁷ gondolunk, akiben egyúttal a kirekesztettség, alávetettség szimbólumát is megtaláljuk. Illeszkedik ehhez a feltételezéshez az a megállapítás, mely szerint a cigány nyelvben az önelnevezés rom szava megfeleltethető a szanszkrit domba szónak, ami viszont alacsony kasztbeli zenészt jelent. Minderről a zenélést ismertető fejezetben lesz bővebben szó.

Nincs írásos dokumentum arról, hogy a 15. század előtt a cigányság mivel foglalkozott, csupán elszórt utalások vannak varázslásról, bűbájosságról¹⁴⁸. A 15. századtól kezdődően viszont visszatérően fémművesekként emlékeznek meg róluk, legalábbis a Német-Római Birodalomtól keletre. És ez a tény arra is utal, hogy az Európába érkező cigányok itt találtak olyan gazdasági-társadalmi környezetre, amelyben hagyományos életmódjukat folytathatták. A 15. század elején, úgy tűnik, Magyarország (és Lengyelország) nyugati határán húzódott az a határ, amelytől nyugatra a termelési kultúra már nem fogadta be a cigány fémipart, ettől keletre azonban igen. A magyarországi cigányság társadalmi beilleszkedéséről tájékoztató források arról tanúskodnak, hogy ez a határ fokozatosan kelet felé húzódott. A 17-18. századból vannak adataink arról, hogy Nyugat-Magyarországon a cigányság növekvő hányada már elvesztette a társadalmi termelésbe illeszkedés képességét¹⁴⁹, miközben keleten még jelentős gazdasági tényezőként számoltak velük, akiknek a munkájára szükség volt, és akiktől érdemleges adójövedelem volt várható.

A cigány fémművesek zömmel a falusi lakosság igényeit elégítették ki, bár a korai időszakból, a 15-17. századból ennél nagyobb horderejű megbízásokat is

147 Petz Vilmos: Ókori Lexikon, Budapest 1902 I. 882–883. oldal.

148 Fraser 52–53. oldal.

149 Nagy 2004 53. oldal.

teljesítettek. Ismeretes például II. Ulászló menlevele 1496-ból, amelyben a király Bolgár Tamás vajda huszonöt sátorból álló népét Pécsre rendelte puszkagolyók és más hadi eszközök gyártására¹⁵⁰.

A hódoltság-kori török adminisztráció alaposága folytán viszonylagos bőséggel állnak rendelkezésre adatok az itteni cigányok tevékenységéről. Tudjuk, hogy igen sokan adófizetők voltak, és ezen adófizetők közül feltűnően magas számban voltak fémművesek, egy 1560-as budai adat szerint egyharmaduk volt az¹⁵¹.

A fennmaradt számos adat között említhető, hogy Kolozsvár városa 1585-ben vásárolt a cigányoktól szöveget, Miskolc 1690-ben kerékvasalásért, 1704-ben patkószög veréséért fizetett bizonyos Cigány Palkónak¹⁵². Különösen a városi számadáskönyvek bővelkednek az ilyen adatokban, amihez hozzátehetjük, hogy falun kétségkívül többen dolgoztak¹⁵³, de ennek sokkal kisebb arányban maradt fenn írásos emléke.

A cigány fémművesség jelentőségéről sokat elárulnak azok a dokumentumok, amelyek a cigány kovácsokkal szemben igyekeztek megvédeni a céhbeli mesterembereket. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben valódi konkurenciáról volt szó, amely ellen szükségesnek látszott adminisztratív eszközökkel is fellépni. Debrecen városa például 1670-ben adott ki rendelkezést arról, hogy a cigányok milyen munkát végezhetnek, és melyet nem¹⁵⁴.

A hódoltság után a cigánysággal való törődés politikája uralkodói szintre emelkedett. Vajon ez a felvilágosult abszolutizmus (szerencsésebb volna felvilágosult paternalizmust mondani) gyümölcse volt, vagy pedig pusztán ráció mozgatta, tudniillik a letelepítéssel annak megakadályozása, hogy a cigányok a nyugati tartományokba vándoroljanak? Valószínűleg mindkét állításban van igazság. Szempontunkból a lényeg,

150 Nagy 1998. 80. oldal.

151 Fekete-Káldi 492. oldal, idézi Bódi 1994. 107. oldal.

152 Nagy 2004. 69. oldal.

153 Bódi 2004. 29. oldal.

154 Kolozsvári-Óvári IV. 681. oldal, idézi Bódi 1994. 108. oldal.

101. kép

cigányösszeírást tartottak. Az eddig csak néhány megyei levéltár feldolgozására terjedő kutatás szerint ekkor Pest vármegye négy járásában 421 cigány férfi adatait írták össze. Figyelemre méltó, hogy 85 százalékuk kereső volt. A keresőknek több mint 55 százaléka volt kovács és lakatos, 30 százaléka muzsikus, további hét százaléka kovács és muzsikus¹⁵⁵. Szepes vármegyében ugyanekkor 155 családban 645 cigányt írtak össze. A 155 családfő közül 140 mesterségként a faber, illetve a faber ferrarus, tehát kézműves és kovács volt megadva, nyolcan zenélésből éltek, egy fő zenész és kovács is volt egyben, egyikük gyepmester volt, a maradék ötnél nem szerepelt foglalkozás¹⁵⁶. A kereső családfők aránya Szepesben tehát 97 százalék volt, ami mai kifejezéssel teljes foglalkoztatást jelent.

A termelési kultúra és a cigányság beilleszkedésének összefüggésére nézve rendkívül érdekes adalék, hogy az említett szepesi összeírás szerint a szász lakosságú városokban gyakorlatilag egyáltalán nem voltak cigányok¹⁵⁷. Ennek aligha az volt az oka, hogy a városoknak joguk volt eldönteni, kit fogadnak be és kit nem – ha szükségük lett volna a cigányok munkájára, ahogy az erdélyi szász városok,

hogy immár az uralkodók is támogatták a cigány kézművesség megerősödését.

Bár csak az ország egyes részeiből, de pontos adatok maradtak fenn 1768-ból a cigányok foglalkozásáról, hiszen ebben az időben megyénkénti lebonyolításban országos

155 Bódi 2004. 28. oldal.

156 Augustini 16.

157 Ua 15.

úgy ezek is bevették volna őket. Inkább arról lehet szó, hogy a szepességi szász termelési kultúra nem igényelte a cigány fémműves tudást, megvolt nélküle is.

A cigány kovács mesterségről egyedülállóan értékes leírást közöl 1775-ben a már említett Augustini. Általában nem illendő hosszú idézeteket átemelni más művekből, ezúttal mégis az olvasó megértését kérjük. Az alábbi sorok annyira jó leírást adnak a vizsgált tárgyról, hogy kár volna rövidíteni őket.

„A műhely és a szerszámok, amelyek e tevékenységhez szükségesek, nem foglalnak túl nagy helyet és nem túl bonyolultak, és éppúgy hordozhatók, mint a cigányok lakhelyei. Ha a cigánynak van egy pár kézfűjtatója, egy fogója, egy kalapácsa és néhány egyéb szerszáma, amit mind könnyen összepakolhat és magával vihet bárhová, máris képes lesz rá, hogy még üllő híján, akár egy kovakövön is elvégezze a munkáját. Ha az idő szép, a sátra előtt munkálkodik, a szabad ég alatt, ha azonban viharos és esős idő járja, vagy pedig túl forrón tűz a nap, a sátoron belül tevékenykedik, közvetlenül a bejárat mellett. Soha nem dolgozik azonban állva, más kovácsok szokása szerint, hanem törökülésben a földön, a tűz mellett ücsörögve, hiszen az efféle testhelyzetben a munka is jobban kézre esik neki, meg hát a cigány szokásoknak is inkább megfelel. Felesége az oldalán kuporog és a fűjtatót kezeli, ha pedig már egy kissé nagyobbacska, a tevékenységre alkalmas gyerkőc is akad a közelben, olykor az váltja föl anyját a munkában. Ha nem megrendelésre, hanem eladásra gyártott munkadarab készül, az

asszony, a férfi és a gyerekek házról házra járnak vele, eladásra kínálják, egyúttal körül is néznek a házban, hogy az árusítás ürügyén és annak leple alatt nem tudnának-e va-

102. kép

lamit szerezni adásvétel nélkül is maguknak. Munkájuk azonban főként apróságokból áll: dorombból, tűzszerszámból, konyhaeszközökből és néhány egyéb olyan holmiból, ami a földműveléshez szükséges, legnagyobb részt azonban zindely- és deszkaszögekéből, amelyeket valóban egészen mesterien tudnak készíteni, hiszen ez főtevékenységük, ezért állandó gyakorlatuk van benne.”¹⁵⁸

A kelet-közép-európai cigányság életében a fémművesség a 19. század végéig meghatározó maradt. Magyarországot illetően világosan igazolja ezt az 1893-as cigányösszeírás, amely szerint az iparral foglalkozó cigányoknak éppen a fele (50.16 %) volt fémműves¹⁵⁹. Közvetett bizonyítékkal szolgál a jelen tanulmányban közölt, 1900 előtti grafikai sokszorosító eljárással készült képek (jellemzően fametszetes újság-illusztrációk) elemzése is. Eszerint 180 kép közül 51 ábrázolt zenészt, 18 fémművest, 5 faművest, 2 vályogvetőt és 1 lókupecet (a többin a foglalkozás nem volt azonosítható)¹⁶⁰.

A cigány fémművesek szerszámokat javítottak, edényt foltoztak, kést éleztek. Külön szakmának számított a rézművesség, amit saját vagy kapott nyersanyaggal gyakoroltak. A cigány rézművesek a megrendelő házánál vagy saját tanyájukon csengőt, juhászka mpót, buzogányt és fokost öntöttek, rézlemezből hidegen pipaszurkálót formáltak*.

A néprajzi irodalomban mindmáig visszatérő motívum, hogy a cigány fémművesek alapvetően vándorok voltak. Az eddigiekből kitetszően a távolabbi múltra vonatkozóan ez nyilvánvaló. Kérdés azonban, hogy a 19. század utolsó harmadára is igaz-e ez a megállapítás. A rendelkezésre álló képanyag elemzése alapján úgy tűnik, hogy éppen ebben az időszakban megkezdődött a fémművesek letelepedése is. A fellelt képek közül 6 darab fémművest (is) ábrázoló készült 1855 előtt, ezeken valamennyin vándorok láthatók. Időrendben itt némi szünet következik, és az 1870 és 1900 között készült 13 darab hasonló kép közül 7 ábrázolt vándorokat, 3 letelepült családokat, 3 pedig ebből a szempontból nem volt értelmezhető. Tekintetbe kell vennünk, hogy a vándorokat

158 Augustini 148-149.

159 Czigányösszeírás 85. oldal.

160 Bencsik 2006, 64. oldal.

ábrázoló képek közül 3 darab 1855 előtt készült képek átrajzolása, és ezzel korrigálva az egyébként reprezentatívnak nem nevezhető, kisszámú adatot, a vándorok és a letelepültek arányát majdnem egyenlőnek találjuk.

Aligha lehetett ez másképp, ha tudjuk, hogy az 1893-as cigányösszeírás az ország közel 300 ezer cigány lakosa közül mindössze 9 ezret, az összesnek 3 százalékát találta vándornak (közülük minden ötödiket Krassó-Szörény vármegyében), és ez az arány az időszakos (tavasztól őszig) vándorlókkal sem érte el a 10 százalékot¹⁶¹.

A 19. század utolsó harmadában a termelési kultúrának a korábban említett, a cigány fémipart befogadó és be nem fogadó területe között húzódó határa, amely addig csigalassúsággal húzódott nyugatról kelet felé, a gyáripari tömegtermelés megjelenésével hirtelen meglódult, és mintegy átlépte a cigányságot, egyik meghatározó megélhetési formáját idejétműlttá tette.

A változást két tényező még fékezte: az előző századforduló konjunktúrája egy ideig helyet hagyott az archaikus termelési módoknak is, ráadásul a falusi közösségek konzervativizmusa a már megszokottnak némi előnyt biztosított a gyanakvással fogadott új termékekkel szemben. Hosszú távon azonban a cigány fémipar vereségre volt ítélve, és ez a tényező döntő módon hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi cigányság növekvő része a régió többi országaiban élőkhöz hasonlóan elveszítse az illeszkedő társadalom státuszát.

A változás természetesen nem egyik napról a másikra következett be, cigány kovácsok falusi környezetben Magyarországon az 1980-as évekig dolgoztak¹⁶², Romániában pedig még ma is él néhány teljesen hagyományos életet élő vándor fémműves kompánia¹⁶³. A folyamat azonban egyértelmű.

A tanulmány következő részéhez vezet át az a források alapján megállapítható jelenség, hogy számos esetben a muzsikálás és a fémművesség egymást kiegészí-

161 Czigányösszeírás 34. oldal.

162 Rostás Farkas György költő szóbeli közlése, édesapja kovács volt Nagykígyóson.

163 Pozsony Ferenc előadása „A cigány kultúra néprajzi és történeti kutatása a Kárpát-medencében” című, Gödöllőn 2009 február 18-20-án megrendezett konferencián (konferenciakötet készül).

tő tevékenységek voltak, a kettő közül a kovácsság lehetett az állandó, de szerényebb keresetet biztosító munka, a muzsikálás pedig annak kiegészítő része volt, amikor alkalom adódott rá. Igaz ez még a 19. század derekán is, amint többek között az 1854-es szombathelyi összeírás tanúsítja.¹⁶⁴

3.2.2.2. Zenészek

Előfordulási gyakorisága 32 százalék

„1737 körül Szepes vármegyében a gróf Csákyak illésházi birtokán élt egy cigány, Barna Mihály nevezetű, aki oly tökéletes mestere volt a hegedűnek, hogy a boldog emlékezetű kardinális, Csáky Imre gróf alkalmazta udvari muzsikusként. Együttese rendszerint csak négy személyből állott, ő maga hegedült, rajta kívül pedig egy brácsás, egy hárfás (az eredetei szövegben Harpfenist, valószínűleg inkább cimbalmos – B.G.) és egy bőgős játszott a zenekarban. Az utóbbi három azonban nem született cigány volt, csak barna Mihály volt az.”¹⁶⁵

A fenti idézet ismét Augustinitől való. Hogy a 17. században cigány zenész működött Magyarországon, azon senki sem csodálkozik, a közlésben inkább az az érdekes, hogy ekkor még vegyes bandák is léteztek¹⁶⁶, ilyenről a 18. század második felétől már nincs híradás. A cigány muzsikusz, sőt a cigányzene azonban Magyarország nemzetközi és önképéhez hozzátartozik.

A szakirodalomban szinte mindenki idéz két adatot, melyeket a cigányok története legkorábbi írásos emlékének tekintenek¹⁶⁷. Az első adat Hamzaal-Iszfahán arab történetíró 950 körül keletkezett feljegyzése, amely arról tudósít, hogy Bahráh Górpersza király az 5. században népe szórakoztatására tizenkétezer muzsikusz zottot

164 Cigánysors II. 49-50.

165 Augustini 209.

166 Ilyenről tudósít Sárosi 1971, 47 II. Rákóczi Ferenc fejedelmi udvarából.

167 Frazer 40, Liégeois 30, Kenrick 26-27, stb.

103. kép

hozott Indiából, és azok utódai Iszfahán korában is ott éltek Perzsiában.¹⁶⁸ (Az 5. századot nem szükséges szó szerint venni, Iszfahán éppen úgy a maga korát vetítette vissza a múltba, mint a középkori európai krónikások, és a tizenkétezer is csupán annyit jelent: nagyon sok.)

A perzsa irodalom klasszikus műve, Firdauszi (meghalt 1020-ban) Sahnaméja említi, hogy Indiából tízezer muzsikusi luri érkezett Perzsiába – e lurikat szintén az Indiából bevándorló cigányokkal szokás azonosítani, noha erre sincs közvetlen bizonyíték. Az azonban kétségen kívül áll, hogy Magyarországon már a 15. században voltak muzsikusi cigányok, és a kor társadalmi viszonyait ismerve ez aligha lehetett előzmények nélküli jelenség. Minden jel arra mutat, hogy a zenélés a kezdetektől hozzá tartozott a cigány életmódhoz, akár szakrális gyökerekből sarjadt, akár az életöröm spontán megnyilvánulásaként, vagy ami legvalószínűbb, a kereslet és a kínálat szerencsés találkozásaként bontakozott ki.

A legkorábbi ismert magyarországi adat szerint a csepeli királyi uradalom számadáskönyve 1489-ből tudósít arról, hogy Beatrix királynét cigány muzsikusiok szórakoztatták¹⁶⁹. Ez az adat az első biztos információ a cigány zenészekről. Egy emberöltővel

168 Az adat forrása August Friedrich Pott hallei nyelvész professzornak 1844-45-ben megjelent *Die Zigeuner in Europe und Asien* című műve. David MacRitche 1886-ban egész kötetet szentelt az adat elemzésének (*Account of the Gypsies of India*), ez a mű azonban kevésbé meggyőző abban a tekintetben, hogy a zottok (és lurik), valamint a cigányok azonosak lennének. Az irodalom azonban az elmúlt száz évben ennek a fontos információnak az érdemi vizsgálata nélkül ismétli újra és újra a történetet, a lurik esetével együtt.

169 Nagy 2004, 26.

későbből, 1525-ből arról van hír, hogy II. Lajos és felesége, Habsburg Mária előtt játszottak cigány muzsikuskok, és ezért a királytól két ezüstforintot kaptak¹⁷⁰. Ez a két adat azt is világossá teszi, hogy a cigány zenészek, de legalábbis egy részük „udvarképes” volt, hiszen valamiféle falusi malacbanda aligha járulhatott volna a felségek színe elé.

A magyarországi cigányzenélésről szóló adatok a 16. században növekvő számban bukkannak fel, de ezek Sárosi Bálint szavaival szólván „egyáltalán nem igazolnak olyan feltevést, miszerint a cigányzenészek nálunk már a 16. században nagyobb számban meghonosodtak volna”.¹⁷¹ Inkább lassú elterjedésről lehet szó, noha az 1683-ban megjelent *Ungarischer Simplicissimus* (Magyar Simplimissimus) című könyv, amely a regény műfaját ötvözte az útleírásával, azt írja, hogy a cigányok „természetüknél fogva hajlamosak a zenére, és majdnem minden magyar nemes embernek van egy hegedűs vagy lakatos cigánya”¹⁷².

A török kiűzését, majd a Rákóczi-szabadságharcot követő hosszú béke, az európai viszonylatban nagy számú, éppen ezért nem kiemelkedően gazdag, mégis gyarapodó nemesség volt az, amely megrendelője és felvevő piaca lett a magyarországi cigányzenének. Sajátosan összefonódott ez az igény és lehetőség a nemzeti mozgalommal: a vidéki urak a cigányoktól nemzeti zenét vártak, és a zenekarokat nemzeti viseletbe öltöztették. Ez utóbbi az oka, hogy abban a korban, amikor a ruha világosan megmutatta viselője társadalmi helyzetét, és számos rendelet tiltotta el a parasztokat az úri viselettől, sok cigány zenész mégis nemesi ruhában járhatott, zsinóros nadrágot, dolmányt, prémes mentét viselhetett.

A 18. század második felére állandósult a cigánybanda összetétele, élén a primással, tagjai között a kontrással, kisbőgőssel és cimbalmassal, esetleg másodhegedűssel, nagybőgőssel és klarinétossal. Ezt az összetételt a képi emlékek határozottan megerősítik. Az ábrázolatok között viszont alig van nyoma annak, hogy a trombita

170 Sárosi 1974 50.

171 Uo. 51.

172 Uo. 52.

104. kép

tagja lett volna a zenekarnak, noha a 19. század végén Tóth Béla még úgy emlékezett, hogy „most harminc esztendeje még minden magyar cigánybandának megvolt a trombitása”¹⁷³. Inkább az a valószínű, hogy átmeneti divatról van szó, valamikor az 1860-as években bejött, aztán 1900 körül ki is ment.

A 18. századtól növekvő számban működő cigányzenészek természetesen nem csak a nemesi kúriákban és kastélyokban játszottak, ott voltak a falusi kocsmákban, lakodalmakon is, magának a műfajnak a húzó erejét mégis a falusi nemesség adta, annak köszönhető, hogy ez a sajátosan magyar jelenség létrejött. Az első országos hírre jutott cigány zenész meglepő módon egy női primás volt, Cinka Panna, aki családtagjaiból verbuvált zenekarával 1772-ben bekövetkezett haláláig szórakoztatta Gömör megye és a környék urait. Az utókor szívesen festett romantikus képet a karcsú, fekete hajú, igéző tekintetű Cinka Pannáról (104. kép)¹⁷⁴, aki hegedűjátékával megbű-

173 Tóth Béla: Száz esti levél, 50. szám. Idézi Molnár 7.

174 Greguss Imre (1856-1910) festményéről készült reprodukció, 1907-ből. Az 1899-ben készült festmény több tévedése közé tartozik a nagybőgő is, amely Czinka Panna idejében még nem szerepelt a cigányzenekarban.

105. kép

völi a férfiakat. A valóság ezzel szemben az, hogy alacsony, kövér asszony volt, ráadásul hatalmas golyva nőtt a nyakán¹⁷⁵, a játékának mégis csodájára jártak.

A reformkorba fordulván már bőségesen áradnak a korabeli híradások a cigányzenészekről, köztük a leghíresebb Bihari Jánosról, aki virtuóz játékával már a legmagasabb köröket is elkápráztatta (105. kép). Az 1769-ben született Bihari maga is zenész családból származott, hét évesen már kontrás volt, tizenöt évesen primás. Saját

zenekarát tizennyolc évesen alapította, és annak élén hamarosan országos hírnévre jutott, a legmagasabb körök egymásra licitálva hívták játszani. Maga is komponált darabokat, de igazi sikereit virtuóz játékával aratta. Ötvenöt éves korában egy baleset következtében a bal karja majdnem megbénult, és Bihari, aki azelőtt vagyonokat keresett a játékával, elszegényedve halt meg 1827-ben¹⁷⁶.

Bihari idejében a cigányzene már egyértelműen magyar zene abban az értelemben, hogy a magyar kultúra része, sajátjaként hallgatta a magyarság, és a pusztai csárdától a főúri báltermekig ugyanarról szólt: a nemzeti újjászületésről. A kiterjedő magyar sajtó egyre szívesebben írt a zenekarokról, neves primásokról, sőt már valóságos koncertekről is, amelyeken a közönség fegyelmezetten ülve hallgatta végig a virtuóz muzsikusok előadását¹⁷⁷.

A szabadságharctól a kiegyezésig ha vissza is esett kissé a cigányzene iránti kereslet, annál nagyobb föllendülés következett a dualizmus évtizedeiben. A lapok

175 Augustini 217.

176 Czinka Pannáról és Bihariról lásd Sárosi 1974 60-79.

177 A korabeli sajtóvisszhangról önálló kötetet adott ki Sárosi 2004.

106. kép

rendre beszámoltak a jelesebb zenekarok fellépéséről, egyre több prímás vívott ki országos hírnevet, a meggazdagodó polgárság egyre több zenés kávéházban hallgatta a cigányzenét. A megnövekedett kereslet bővülő kínálatot eredményezett: amint az 1893-as cigányösszeírásból kiderül, ekkor kereken tizenhétezer cigány élt muzsikálásból Magyarországon, amihez még több ezer külföldön munkát vállaló társukat is hozzászámíthatjuk. Jószerével minden vidéki restinek megvolt a maga bandája, a leghíresebbek pedig a nagyvárosok zeneszalonjaiban adtak koncerteket. Ez az időszak a Radicsok, Ráczok, Fátyolok, Patikáriusok, Dankó Pista kora, kik közül az utóbbi mint dalszerző vált igazán ismertté. Ekkor esett meg a világraszóló nagy románc Rigó Jancsi prímás és Chimay hercegné¹⁷⁸ között, bőséges anyagot szolgáltatva a korabeli lapok társasági rovatának¹⁷⁹.

178 Polgári rangú hölgy, a belga Chimay herceg felesége, és nem hercegnő, mint sok helyen írják.

179 Markó 86.

107. kép

És ez a kisebb-nagyobb vidéki zenekarok aranykora is. Magyarországon nemigen akadt magára adó vendéglő, amelyben ne saját cigánybanda szolgáltatna volna az asztali zenét vagy a mulatószimfóniát. Kisebbségi helyek két-három muzsikusból álló bandát tartottak (hegedűs-cimbalmos, prímás-kontrás-cimbalmos), a nagyobbak legalább négyfőset (prímás, kontrás, cimbalmos, bőgős), de akadtak ennél jóval nagyobbak is, esetenként hét, nyolc vagy akár kilenc zenésszel. Bőgős, cimbalmos és klarinétos rendszerint a nagy létszámú bandákban is csak egy-egy működött, a többit a hegedűsök adták, bár, mint a magát I. bajai cigánybanda néven illető zenekarnál, előfordult kis- és nagybőgő egyidejű alkalmazása (106. kép).

A nagy fellendülés a muzsikusi cigányságnak a többi cigányoktól való elkülönülését is magával hozta. A szakmába szinte csak beleszületni lehetett, a muzsikusi cigányok dinasztikákká alakulva adták egymásnak a prímási és más zenekari posztokat, egymás között házasodtak, más cigányt ebbe a közösségbe be nem engedtek. Ma is elterjedt nézet, hogy a muzsikusi cigányok mind romungrók, tehát olyan ősök leszármazottai, akik nem éltek román nyelvi környezetben. Ez azonban nem áll, a 19. század közepe előtt nem voltak ilyen merevek a határok, oláh-cigányok is muzsikussá lehettek, és mint ilyenek beházasodhattak romungró zenészcsaládba. Csak a dualizmus konjunktúrája idején húztak valóságos céhes falakat maguk köré a zenészi cigányok – igaz, ezek a falak bizonyos értelemben még a 21. századot is megérték.

108. kép

109. kép

A vizsgált képanyagban meglehetősen magas a zenész-ábrázolások száma. A képi és a szöveges források egybehangozóan azt támasztják alá, hogy a ma ismert cigányzenekar, a hegedűs, cimbalmos, kisbőgős (brácsás) együttes valamikor a 18. század derekán alakult ki¹⁸⁰, és (olykor a klarinéttal kiegészülve) lényegében változatlanul fennáll a mai napig.

Figyelemre méltó, hogy a zenészeket ábrázoló képeken más toposz ritkán azonosítható (107. kép). Nem másról van szó, mint hogy a cigány zenészek többsége sokkal polgárosultabb életmódot folytatott, mint vándor társaik. Pusztán a zenélésen kívüli toposzok segítségével már Stock sokat reprodukált képeiről is nehezen olvasnánk le, hogy cigányo-

kat ábrázolnak, csupán a képaláírások teszik egyértelművé a dolgot. Ugyanez igaz Bikkessy zenész-képeire is, mely egyébként Stock képeinek kompilációja.

A hegedű előfordul persze vándor cigányok kezében is (108–109. kép). Ezek alapján azonban nem lehet megállapítani, hogy az adott kép hiteles szituációt ábrázol-e, vagy egymáshoz nem illő toposzokat rakott egy képre a cigány társadalom belső viszonyait nem ismerő rajzoló. Ennek a kérdésnek a tisztázása megint csak a néprajz eszköztára és a képelemzés együttes alkalmazásától várható.

180 Dömötör p. 171.

110. kép

3.2.2.3. Faművesség

Előfordulási gyakorisága 2 százalék

A faművességről nincsenek olyan korai adataink, mint a fémművességről, a képi és szöveges források a 18. század második felében jelennek meg. Elképzelhető, hogy az indiai dzsáti hagyomány örökségeként a faműves cigányok már a kezdetek idején elkülönültek a fémművesektől, valószínűbb azonban, hogy későbbi fejleményről van szó.

A magyarországi cigány faművesség kapcsolódik a beás törzshöz, ahhoz a csoporthoz, amely nem az indiai eredetű romani nyelv valamelyik nyelvjárását beszél, hanem egy dél-erdélyi, bánáti nyelvjárásokkal kapcsolatba hozható, nyelvújítás előtti románt. A szórványos adatokból úgy tűnik, hogy a beások csak famunkával foglalkoztak, fémmel nem, miközben a meghatározóan fémműves cigányok famunkát is végeztek. Erre utal, hogy a foglalkozást jelölő családnevek között

a Kanalas, Kalányos, Orsós jellemzően beás nevek, miközben az oláh cigányok között a Lakatos, Kolompár mellett a Rostás is gyakori¹⁸¹. A jelenség logikus: a fémművesség több eszközt és kiterjedtebb szaktudást igényel, annak birtokában az egyszerűbb famunka is végezhető, fordítva azonban nem.

A beások eredete a cigányság történetének egyik nagy rejtélye, amelynek megfejtéséhez csak a legutóbbi években fogtak hozzá. Az a korábbi feltételezés biztosan nem áll, miszerint a beások a román fejedelemségek házirabszolgáinak leszármazottai¹⁸², míg a romanit beszélő oláh cigányok a mezei és bányász rabszolgák utódai. Hiszen a beások legkésőbb a 17. század harmadik harmadától kimutathatók Erdélyben, és nyelvük is ide köti őket¹⁸³.

Am hogy ez a viszonylag kis létszámú, zömmel Dél-Erdélytől Magyarország déli határa mentén Szlovéniáig szétszórta élő¹⁸⁴ csoport miért és hogyan esett át teljes nyelvcsere, nem mellesleg miért alakított ki a többi cigányétól jelentősen különböző megélhetési módokat, azt egyelőre nem tudjuk. Vannak viszont adataink arról, hogy ők magukat már a 18. században határozottan megkülönböztették a többi cigányoktól¹⁸⁵.

A beásokat minden korabeli forrás a leginkább archaikus életmódot élő, ugyanakkor a legbékésebb és legdolgosabb törzsként írja le. Táborukat egészen az 1960-as évekig inkább az erdőben, településektől távol ütötték fel, mint a faluszélen. (110. kép) A többi cigány törzshöz tartozóknál kevésbé keresték a többségi nemzetekkel való kapcsolatot. Egy-egy táborhelyen huzamos ideig tartózkodtak, amennyiben a

181 Dr. Eperjessy Ernő szóbeli közlése.

182 A két román fejedelemségben az 1850-es évek végéig cigány rabszolgaság működött, szabad cigány jogi értelemben nem is létezett.

183 Bartha 55.

184 Uo.

185 Augustini 159: Néptük többi tagjával egyáltalán nem közösködnek, és nem is cigányoknak, hanem Bräsch-nek, vagy magyarul aranyásznak vagy aranyásónak mondják magukat. Augustini lábjegyzetben idézi Fridvalszky Minearológiáját: Azok a cigányok, akik Erdélyben élnek, sértésnek veszik, ha cigánynak szólítják őket, mivel szerintük „aranyász”, azaz aranyásó a becsületes nevük.

III. kép

környezetük békén hagyta őket, és termékeikre volt elegendő kereslet, akár több évig is. Telepük mégis az ideiglenesség minden jegyét magán viselte, néhány nap alatt felépített, ágakból összerakott, sárral tapasztott kunyhóikat ekkor sem erősítették meg.

A beások fő termékei a fakanál, a teknő, az orsó és a rosta voltak, és mivel ezekre még a 20. század első felében is volt kereslet, ez megélhetést, archaikus életmódjuk fenntartását biztosította számukra. Mára a fateknő végleg kiszorult a háztartásokból, orsót a háztartások nem használnak, a fakanalat és rostát pedig ipari méretekben gyártják – a beások tehát több évtizedes késéssel ugyan, de a fémművesek sorsára jutottak. Egy részük integrálódott, egy részük pedig cigánytelepekre szorult, ahol olykor oláh cigányokkal keverten, de egymással nem házasodva laknak.

A 19. századi és korábbi képi ábrázolásokon a cigány faművesség ha nem is gyakran, de szerepel, anélkül azonban, hogy a rajzoló a beásokat tudatosan azonosította volna. A képkészítőknek minden jel szerint fogalmuk sem volt a különbségről. Jellemző az „Oláh cigányok tanyája” feliratú képeslap, ami egyértelműen beás telepet ábrázol.

3.2.2.4. Aranymosók

Előfordulási gyakorisága 1 százalék

Többször idézett forrásunk, Augustini Sámuel az erdélyi aranymosó cigányokat egyértelműen beásokként azonosítja¹⁸⁶. Nem tudjuk, hogy mennyire jogos ez az azonosítás, hiszen más forrásunk erre vonatkozóan sem Augustini korából, sem későbből nincsen az aranymosó cigányok hovatartozásáról. Magáról a tevékenységéről azonban annál több.

„A poraranyak keresésével éltet tápláló oláh, cigány és egyéb nemből állható uratlan emberek, ha por-aranyat a fejedelmek arany-váltóinak bé nem szolgáltat-

112. kép

ják, (melynek váltsága az eddig való rend szerint egy nehézéktől frisseletlenül fl. 1. d. 80. frisselve pedig fl. 2. d. 20.) és megbizonyosodik, hogy másnak adták legyen el; a fejedelmek kegyelméből áll, hogyha halállal vagy egyéb érdemek szerint való büntetéssel büntetettetik is; mivelhogy az országban affélével és ilyen móddal elődő residentiátlan emberek eddig is fejedelmek nevek alatt lévő jobbágyoknak tartattanak, ezeknek pedig a folyó vizekben, patakokban és havasokban lévő fövény és porond között por-ara-

186 Augustini, 159. oldal.

nyat keresni, ahol azt eddig is szokták volt, akárki határán is szabad legyen, mindazonáltal a földes uraknak egyéb iránt való kár és bosszúság tétele nélkül.”¹⁸⁷

A fenti szavak az erdélyi törvényekből, közelebbről az úgynevezett *Approbata constitutiók* második rész tizenhatodik címe negyedik artikulusából valók, 1653-ból. Belőlük nem csak az olvasható ki, hogy a cigányok, bár nem egyedülként, ekkor már közismerten foglalkoztak aranymosással, hanem az is, hogy a jobbágyi kötelmekről mentesek voltak, ilyeneknek fogadták el őket a környezetükben.

A sárarany, tehát a folyami fövényből a finom aranypor kimosása évezredek óta ismert technológia, Magyarországon is gyakorolták még a 20. században is. Erdélyben ez a tevékenység valamikor a 16., legkésőbb a 17. században a cigányok egyik jellegzetes foglalkozása lett. A 18. századból van adat arról, hogy a román fejedelemségben működtek aranymosó cigányok, és hogy korábbi adat nem ismert, az inkább a dokumentumok hiányának tudható be. Hogy a technikai tudást, a „know-how”-t honnan hozták be Erdélybe¹⁸⁸, a helyiektől tanulták, esetleg már a 14. században ezekkel az ismeretekkel érkeztek a régióba, ezt a mai okleveles adatok alapján nem lehet megmondani. Tény, hogy a 17. században már jelentős gazdasági tényezőnek számítottak, a kincstár számolt az innen befolyó bevételekkel.

Feltűnő, hogy miközben az erdélyi állam gazdálkodása szempontjából kiemelkedően fontos nemesfémmel dolgoztak, nem maradtak fenn jelentős adatok arról, hogy emiatt konfliktusba keveredtek volna akár magánszemélyekkel, akár az állammal. Inkább arról van hír, hogy a központi hatalom a helyi birtokosokat inti az aranymosó cigányok tevékenységének megengedésére. Ez a hiány megint a társadalmilag illeszkedő státusz bizonyítéka: a cigányok a tarka, soknemzetiségű és sokvallású Erdély egyik népét alkották, nem többet és nem kevesebbet. Meghatározott helyük és szerepük volt a közösség életében, a társadalmi munkamegosztásban, és ezt a helyet és szerepet jelentős konfliktusok nélkül be is töltötték.

187 Erdélyi törvények 66.

188 A 18. században alkalmazott technológiát részletesen ismerteti Augustini 159-165.

Úgy tűnik az adatokból, hogy Magyarországra Erdélyből jöttek be az aranymosó cigányok a 18. században, noha itt a sárarany kitermelése már jóval korábban ismert volt. Érdekes adat, hogy Mária Terézia egyik törvénye szerint az aranymosó cigányoknak „kiváltságos egyesületeik” voltak¹⁸⁹. Ez valamiféle szervezeti egységre utal, amit azonban fenntartással kell fogadnunk. Inkább arról lehet szó, hogy bizonyos kompániák adó fejében írásbeli engedélyt kaptak az aranymosásra, és egyben kötelezték őket, hogy a sáraranyat a kincstár helyi hivatalában, megadott árfolyamon (többnyire féláron) váltsák át vert pénzre.

A 19. század végére a cigányok aranymosó tevékenysége lényegében megszűnt. Ennek oka többféle lehetett, de leginkább a felszíni lelőhelyek kimerülése és a mélyművelésű bányatechnológia fejlődése játszhatott benne szerepet. Megint egy megélhetési forrás tehát, amely a 19-20. század fordulóján elzárult a cigányok számára. Erdélyben néhány helyen megpróbálkoztak azzal, hogy az aranyász cigányokat bányákban alkalmazzák, ez a kísérlet azonban teljes kudarcot vallott.

A mesterség visszaszorulását jelzi az is, hogy képanyagunkban egyetlen fametszet ábrázol aranymosókat, róluk is csak a képaláírás alapján tudjuk, mi a mesterségük, annak egyetlen attribútuma sem került a kompozícióba.

3.2.2.5. Lókereskedők

Előfordulási gyakorisága 1 százalék

A lókupecséget nem csak a befogadó társadalom tekinti hagyományos cigány foglalatosságnak, de a cigány önképhez is szorosan hozzá tartozik. Ugyanakkor a vizsgált képanyagban mindössze egyetlen olyan képet találtunk, amelyről a képaláírás megmondja, hogy lókereskedő cigányokat ábrázol. Ez a hiány óvatosságra kell hogy intsen. Szöveges forrásokból viszont tudjuk¹⁹⁰, hogy a lovakkal való kereske-

189 Erdélyi törvények 405 (1747. évi törvény VIII. cikkely).

190 Mezei 56.

Cigány lóeslszár.

113. kép

dés, csereberelés évszázados cigány foglalatosság. Hogy mégsem ábrázolták, annak csak egy oka lehet: a toposz sokkal erősebb, mint a mögötte lévő valóság.

A dolog nyitja valószínűleg kettős. Szerepet játszik benne egyfajta, a külvilág által megerősített cigány öncsalás, a rangos, tekintélyt adó foglalkozásnak önmagára vétele. Ezt másfelől megerősítette, hogy a cigányok valóban gyakran adtak-vettek lovat, ám ebben az esetben nem a többségi társadalom felfogása szerinti kereskedésről volt szó, hanem arról, hogy a kompánia birtokában lévő egy-két lovat gyakran készek voltak elcserélni, eladni a nyereség reményében. Miközben a parasztok a lovukat – olyan, amilyen – magától értetődően annak élete végéig megtartották, csikóját maguknak nevelték, a cigányok kezén lévő lóállomány gyorsan forgott. Már egy 16. századi forrás arról tudósít, hogy „lovaikat sűrűn

cserélik”¹⁹¹ Ebből keletkezett az a benyomás, hogy a cigányok minden vásáron kupeckednek, állandóan adják-veszik a lovakat.

Tudjuk, hogy a ló, a lóval való bánás ismerete nem csak a cigány, de a paraszti értékrendben is nagy presztízsű, férfias tudásnak számított, és megbecsülést szerzett, aki nyereséggel tudott lovat adni-venni. Érthető módon a cigányság körében ma is büszkeségre okot adó meggyőződés, hogy az értékes, nemes állattal való foglalkozás régi hagyomány. Nem kétséges, hogy valóban voltak tényleges cigány lókereskedők, a döntő többségnek azonban megközelítőleg sem volt akkora tőkéje, amellyel ezt a tevékenységet folytathatta volna.

Érdekes, és feltehetően a lókupeckedésből átöröklött hagyomány, hogy Nyugat-Európa egyes országában a használtautó-kereskedés jellegzetes cigány foglalkozássá vált. A kiindulópont itt is ugyanaz: az emberek többsége egy évtizedre is kitart autója mellett, de annak nincs semmi akadály, hogy valaki akár havonta lecserélje, különösen ha ezt nyereséggel tudja véghezvinni. Az ilyen ember még nem kereskedő, noha rendszeresen a használtautó-piacon látni, hogy ténylegesen ad és vesz. Néhányan aztán tovább lépnek az egy-két autó cseréjén, ők végül valódi kereskedőkké válnak.

3.2.2.6. Vályogvetők

Előfordulási gyakorisága 1 százalék

Ez a mesterség, pontosabban a mesterségről alkotott mai közfelfogás sok tekintetben hasonlít a lókupecségre. Az emberek közhelyszerűen ”tudják”, hogy a cigányok hagyományosan vályogot vetnek, de többé-kevésbé rosszul tudják. A vizsgált képanyagban mindössze két ide tartozó képet találtunk, azt is ugyanannak a lapnak (*Vasárnapi Újság*) ugyanabban az évfolyamában. Nem lehet nem kimondanunk: a vizsgált idő-

191 Albertus Cranzius, Saxonia, 1580, idézi Augustini 151.

Képek a hazai népeletről: XXVI. Vályogvető-cigányok. — Ujházy F. vázlata után Jankó J.

114. kép

szakban a vályogvetést a közönség még nem tartotta jellegzetes cigány foglalatosságnak, ez a vélekedés jóval későbbi keletű. Azt bizonyára a képelemzés és a néprajzi források együttes elemzésével lehet megválaszolni, hogy pontosan mi, a cigányság életmódjának milyen változása húzódik meg e jelenség mögött. Valamit azonban elárul a cigány mesterségek helyzetét 1949-50-ben vizsgáló Bakó Ferenc megállapítása: „A vályogvetés egyébként olyan mesterség, hogy a barkácsoló szegényparaszt, aki maga építi házát, a vályogot is maga veti.”¹⁹² Bakó úgy látta, hogy a vályogvetés csupán az 1950-es évek elejére maradt egyedül a cigányságra.

Mindez nem jelenti azt, hogy valamilyen szinten már a kezdeti időkben ne fordult volna elő, hogy a cigányok gyakorolták ezt a viszonylag könnyen megtanulható, de

192 Bakó 38.

azért mégiscsak hozzértést igénylő mesterséget. A szabadkeresztény gyülekezetéről híres uszkai romungró cigány közösség tagjai a negyvenes években mind vályogvetésből éltek, és mesterségük hosszú múltját jelzi, hogy a falu templomának anyakönyve szerint a plébános 1788-ban „tapasztó cigányt temetett”¹⁹³.

3.2.2.7. Egyéb mesterségek

3.2.2.7.1. Kereskedés

Előfordulási gyakorisága 3 százalék

Mindenki közhelyszerűen úgy tudja, hogy a cigányok szeretnek adni-venni, kereskedni. Tény, hogy ma is sok cigány kereskedővel lehet találkozni az utcai zokniárusoktól a gazdag régiség-kereskedőkig. Korábban már említettük, hogy ez esetleg az indiai őshazából származó hagyomány, vándor fémművesek lévén már ott hozzászoktak,

szocializálódtak termékeik adásvételéhez, a csereárak beszerzéséhez.

Minthogy a cigányok jelentős részének vándoriparos státusza egészen a 19. század végéig megmaradt, ez a tudás (és egyben kedvtelés, felnőtt játék) egészen eddig az időpontig releváns maradhatott, olyan ismeret, amely szükséges volt az életben való boldoguláshoz. A hagyományos

115. kép

cigány életmód mellett a kereskedés napi gyakorlat, és a köznyelvben cigánykodásnak nevezett alkudozás, a saját áru zajos feldicsérése, a másikénak becsmérése, röviden a csereérték maximalizálása a megélhetés elemi feltétele.

Ehhez képest a fennmaradt ábrázolásokban a (házaló) kereskedésnek alig van nyoma, csupán két korai erdélyi képsoron azonosítható. Az első az Apafi-korabeli sorozat cigányasszonyt ábrázoló lapja (114. kép). Ezen is csupán következtethetjük, hogy az asszony a tűzi szerszámokat eladni, elcserélni viszi, és az érte kapott javakat a kosarába gyűjti. A másik sorozat Niedhauser négy lapja a 19. század legelejéről, itt három szereplő is házalónak tűnik (28–30. kép). Arra már van példa, hogy a félig-meddig megtelepedett faluszéli cigánykovácsot a parasztok keresték fel, hogy megjavíttassák eszközeiket, ez azonban nem tekinthető kereskedésnek.

3.2.2.7.2. Meszelő, madzagkötés

Előfordulási gyakorisága 2 százalék

A nagyobb cigány foglalkozások mellett számos kisebb tevékenységgel is kiegészítették jövedelmüket a cigány családok. Ezek között említést érdemel a meszelőkötés, különösen az úgynevezett tippanmeszelő készítése. Ezt egy bizonyos mezei növény szárából csinálták, és házalva értékesítették. Mivel egészen a 20. századig elevenen élt az a szokás, hogy a házakat minden évben újra meszelik, meglehetősen sok meszelőre volt

116. kép

szükség, a terméknek tehát jó és állandó piaca volt. Ennek megfelelően van is képünk hozzá (116. kép).

Ugyanez elmondható a madzagról vagy korcról, amelyet szintén mezei növényekből kötöttek, főleg az öregasszonyok az árok partján ülve, nagylábujjukat beakasztva a madzag végébe, és úgy fonva azt a szükséges hosszúságúra. A maga idejében ez a termék is országosan ismert volt, a csekély ár mellett is meglehetősen forgalommal. A gyáripár mindkét termék forgalomképességét eltörölte.

3.2.2.7.3. Jóslás, varázslás

Előfordulási gyakorisága 3 százalék

Végül essék szó egy olyan tevékenységről, amely foglalkozásnak igazán nem is nevezhető, noha a fő funkciója a jövedelemszerzés volt. A cigányok foglalkozására vonatkozó legkorábbi két adat a zenélésről, a következő már a varázslásról szól, megelőzve még a fémművességet is. Amint a történeti fejezetben már említettük, egy 1068 körül készült szentéletrajz említést tesz bizonyos atszinganokról, akik varázstudományukkal elűzték a bizánci császári palota kertjében garázdálkodó vadállatokat. Habár nem teljesen bizonyos, hogy ez az adat a cigányokra vonatkozik, a szakirodalom általában annak tekinti, a következő évszázadok ilyen adataihoz hasonlóan¹⁹⁴.

Nagy bizonyossággal kimondhatjuk tehát, hogy a cigányok Európába már valamilyenféle varázstudomány birtokában érkeztek, pontosabban a környezetük feltételezte róluk, hogy ilyenek birtokában vannak. A rendelkezésre álló nagyon kevés adat alapján nehéz megmondani, hogy ez honnan ered. Kínálkozik a feltételezés, hogy ha már a fémművességet, sőt a zenélést is kapcsolatba hoztuk a szakralitással, akkor a varázslást is innen eredeztessük, de ez csupán feltételezés. Gondolhatunk arra, hogy a messziről

194 Fraser 52.

117. kép

jött, különös szokásokkal élő emberre természetes módon vetül a sötét, túlvilági hatalmakkal való kapcsolat árnyéka, a cigányok azonban a kultúrák találkozási pontján élő Bizáncban aligha számíthattak rendkívüli egzotikumnak. Maradjunk tehát a tényeknél: a varázstudományt a cigányok magukkal hozták Európába.

Annál különösebb, hogy miközben Nyugat-Európában hatszáz év óta folyamatosan vannak feljegyzések erről a tudományról, a cigányok bűbájosságáról, tenyérjós-lásról, különféle praktikákról, a magyarországi források minderről alig szólnak. Pedig hogy itt sem volt ismeretlen az ilyesmi, azt igazolja a legkorábbi magyarországi cigányábrázolás 1686-ból: a képen úri hölgynek tenyéréből jósoló cigányasszony látható, hátán batyuban a gyerekével (21. kép). A magyarországi adatok hiányából nem arra kell következtetnünk, hogy itt a cigányok nem foglalkoztak varázslással vagy legalább tenyérjós-lással, hanem arra, hogy a hatóság ezzel nem foglalkozott, nem tartotta feljegyzésre érdemesnek. És ha idővel fel is bukkan egy-egy adat valamely cigányasszony boszorkányként való elítéléséről, a lényegen ez nem változtat: a magyarországi közfelfogás ezt a magatartást is tolerálta, különösebben nem foglalkozott vele.

Érdekes, hogy a tenyérjósást, ahogy általában a cigány varázslást a mai felfogás jellegzetesen női tevékenységnek tartja. Ehhez képest figyelemre méltó 17. számú képünk, Brueghel festményének reprodukciója, melyen férfi jósol tenyérből. Valószínű, hogy a varázslás a 16. század után vált női szereppé, a boszorkányság egészével együtt.

A kártyával régóta jósolnak, a cigány kártyajóslás azonban valószínűleg 19. századi fejlemény, mert előtte túlságosan drága és kevesek által ismert eszköz volt a játékkártya, csak többé-kevésbé urbánus emberek tudták, hogy egyáltalán miről van szó. A 19. század végén aztán masszív képi közhellyé vált a kártyával jósoló, fekete hajú, igéző tekintetű cigánylány. A szerep aztán megtalálta a maga szereplőit is, a képi közhely a 20. századra megteremtette a valóságot, a kártyavevő cigány jósnő szerepében.

3.2.3. Szokások, öltözet

A külvilág számára minden közösség azonosításának legfőbb eszköze a hasonlóság a különbözőségben, a sajátjától eltérő, a kérdéses közösségben viszont ismétlődő magatartásminták azonosítása. Ezek a jellegzetességek lehetnek valóságok vagy ráfogottak, lehetnek (negatív vagy pozitív) ítéletet hordozók, illetve semlegesek, lehetnek belülről fakadók és úgy is működhetnek, mint az önbeteljesítő jóslatok: a külvilág sztereotípiáit olykor a kérdéses közösség mintegy felvállalja, saját szerepének fogadja el.

Mivel a cigányok esetében a „hasonlóság a különbözőségben” mindenkor markánsan megjelenik (még ma is csak egy kisebbség mutatkozik a többséghez hasonulónak), minden kor embere kialakította a maga képi ideáit az ismétlődő különbözőségekre. Ezek között az 1914 előtti magyar grafikai anyagban nagyon jól megragadhatók a következők: földön ülés, fejfedő hiánya, felnőtt mezítláb, pipázó nő, erotikus momentum, meztelen gyerek, rongyos ruha és „cigányos” viselet.

3.2.3.1. Földön ülés

Előfordulási gyakorisága 34 százalék.

118. kép

119. kép

A paraszti életnek egyik természetes velejárója, hogy az emberek gyakran leülnek a földre – pihenni, várakozni, ebédelni vagy ezer más okból. Ez azonban a parasztember képi megjelenítéséhez csak módjával tartozott hozzá. A delet pihenő arató, kapás ismert kép, a földre heveredő juhász hasonlóképpen (118. kép). Mellettük azonban munkájuk attribútumait is szinte mindig ábrázolták: az arató mellett a kaszáját, a juhász mellett a nyáját, subáját, botját. Ösz-

szességében azonban a parasztember nem szívesen mutatkozott földön ülve, és nem is ábrázolták így.

A cigányokhoz azonban szemlátomást hozzá tartozott ez a képzettársítás. A mezítlábassággal azonos előfordulással ez a leggyakoribb képi toposz. A cigányok a képeken gyakran földön ülve esznek, dolgoznak, beszélgetnek, zenélnek. A fentebb írt jellemzőpárok (valós – nem valós, ítéletet hordozó – semleges, belülről fakadó – külső hatásra felvett) alapján azt mondhatjuk, hogy a földön ülés a

Wanderzigeuner — Vándorcigányok

120. kép

vándor cigányok esetében értelemszerűen valós, a letelepedettekre nézve azonban részben valóságalap nélkül általánosító, inkább negatív ítéletet hordoz (rendes ember nem ül a földre), mint semleges, és amennyiben valós, annyiban egyértelműen belülről fakadó magatartásminta.

Észre kell azonban vennünk, hogy az előző századforduló fényképeinek egy részén még a vándor cigányok sem magától értetődően ülnek a földön, úgy tetszik, hogy aki tekintélyesnek tartja magát, inkább áll, mintegy elfogadja a magatartás negatív megítélését (119 kép). Más képeken viszont teljesen természetes a földön ülés (120. kép). Valószínűleg kijelenthetjük, hogy a földön ülés képi megjelenése egy összetett társadalom elhúzódó átalakulásának egyik megragadható indikátora. Ahol a földön ülés még teljesen természetes magatartásnak mutatkozik, ott még az archaikus társadalmi viszonyok uralkodnak, ahol azonban már a képek egynémely szereplőjét feshélyezi, hogy földön ülve örökítsék meg, ott már a többségi társadalom értékrendjének kezdeti átvételével van dolgunk.

3.2.3.2. Fejfedő hiánya

Előfordulási gyakorisága 31 százalék.

121. kép

A fejfedő ma is több mint ruhadarab. Még inkább igaz ez a modernitás előtti társadalmakra. Mivel a test leghangsúlyosabb részén, a fejen viselik, szimbolikája is hangsúlyosabb, mint más viselet-daraboké. A modernitás előtti európai kultúrkörben az egyik legfontosabb szerepe a teljesértékűség (felnőttség) jelzése, amit érdekes módon erősít, hogy igen gyakran a késői gyerekkorban megjelenik, mintegy előrehozva a felnőttkort, akár csak a korai dohányzás. Másfelől a fejfedő levétele vagy fejen tartása az alá-fölérendeltségi viszony egészen világos kifejezője: ha

a képen egy kalapos ember előtt áll egy másik, kezében a kalapjával, akkor a kép szemlélője pontosan le tudja olvasni, ki az úr, ki az alárendelt.

Valószínűleg egyfajta megkésettség, a többségi értékrendhez késve történő alkalmazkodás rejlik abban, hogy mára, a 21. század elejére a kalap a cigány férfiak presztizsviselete lett, és a közfelfogás el is fogadja annak. A mai cigány-sztereotípiák egyike a széles karimájú kalapot viselő férfi és a (színes) fejkendő asszony. Az általunk vizsgált időszakban, 1900 előtt éppen fordítva állt a helyzet: a grafikai ábrázolásokon a szabadban az úrtól a parasztig szinte mindenki viselt valamilyen fejfedőt, a cigányok

azonban alig. A fejfedő nélküli felnőtt a cigány-ábrázolások egyik markáns toposza volt. Nem lehetséges és nem is szükséges szétválasztani ebből, hogy a korabeli szemlélő a fedetlen főt mennyire érezte a szabadság megnyilvánulásának, mennyire szerelenségnek, és mennyire az alávetettség kifejeződésének de aligha kétséges, hogy – meglehet, öntudatlanul – mindet egyidejűleg megnyilvánulni vélte.

Meglepő eredményre vezet ugyanakkor, ha a korabeli fényképeket is szemügyre vesszük ebből a szempontból. Jól látható ugyanis, hogy a cigány felnőttek éppen olyan gyakorisággal hordtak a szabadban fejfedőt, mint a befogadó társadalmak tagjai. Még a műtermi beállított képeken is ott a sapka, kucsma vagy kalap (121. kép). Teljesen világos, hogy az 1900 előtti grafikus ábrázolások készítői (és bizonyára szemlélői) a fejfedő-nélküliség eszközével öntudatlan ítéletet alkottak a cigányokról, őket a normákon kívüliekként értelmezték. Más kérdés, hogy ilyenként többnyire elfogadták a cigányokat, tudomásul vették a többségtől eltérő életmódjukat, de nem azonosultak velük. Mintha ezt mondták volna: ”mi vagyunk a rendes, fejfedőt viselő emberek, ők pedig a renden kívüliek, hajadonfőtt járók”.

Ebből a toposzból a 20. század utolsó harmadára egyetlen elem maradt: a kócos, hosszú hajú öregasszony képe. A magyar társadalom ma sem igazán fogadja el, ha egy idős nő hosszú haját leengedve, kibontva hordja, aki tehát így tesz, azt olyannak tartják, aki áthágja a társadalmi normákat: vagy cigány, vagy bolond, vagy művészféle – ami végső soron majdnem egyre megy.

3.2.3.3. Felnőtt mezítláb

Előfordulási gyakorisága 39 százalék.

Ez az egyik legerősebb, leggyakrabban ismétlődő toposz, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a statisztikában azok a képek is szerepelnek, ahol a mezítlábas cigány felnőtt mellett lábbelit hordó felnőtt cigányok is vannak. Ráadásul

Magyarországi cigányok Párizsban.

122. kép

Nyilvánvaló, hogy itt a társadalmi presztízs kifejeződéséről van szó. A kalap, fejfedő hiányáról még elmondhattuk, hogy nem csak a marginalitás, de egyúttal a szabadság, szabadosság kifejezője is lehet. A lábbeli hiánya esetében ilyesmiről szó sincs, az a vizsgált korban kétségkívül a szegénység, mi több, az alávetettség

jele. A közfelfogás még bizonyos hierarchiát is látott a lábbelik között, legalulra sorolva a bocskort és legfelülre a csizmát, amelynek fazonja, díszítése további rangjelző szerepet játszott.

A korabeli fényképeket vizsgálva kiderül, hogy itt is hasonló jelenségről lehet szó, mint a fejfedő esetében. A rendelkezésre álló viszonylag kevés 1914 előtti fényképen az látszik, hogy a férfiak gyakran hordanak valamilyen lábbelit (123. kép), többnyire az asszo-

123. kép

valóban kifejezett képi köz-
helyről van szó (122. kép).
Nem azért, mert a cigányok
nem jártak gyakran mezítláb
– feltehetően jártak –, hanem
mert ez a parasztság körében
is általános volt. A képeken
azonban parasztokat lényegesen
ritkábban ábrázoltak
mezítláb, mint cigányokat.

nyok is, és csak a gyerekek mezítlásosok. Az is lehet, hogy egyik-másik esetben a fotografálás kedvéért húztak bocskort vagy csizmát, mindenesetre ekkor is volt mit felvenni. A cigányok általános mezítlásossága, ami a grafikai ábrázolásokon szinte kötelezően megjelenik, legalább az előző századfordulón már nem volt igaz, illetve nem volt elterjedtebb, mint a parasztoké.

3.2.3.4. Pipázó nő

Előfordulási gyakorisága 8 százalék.

124. kép

Ha a grafikai ábrázolásokon nem is jelenik meg olyan gyakorisággal, mint más képi sztereotípiák, ez az egyik leg-erősebb, máig élő, nemzetközi toposz. Valójában az európai társadalmak egy ma is élő, noha minden racionális alapot nélkülöző normájának a meg-

sértéséről van szó: a pipát ma is minden európai kulturkörben kizárólag a férfiakkal társítják. Miközben a modernitás kora a nőnek szinte minden férfias viseletet és magatartást megenged, ezt valamilyen okból nem fogadja el, nőnek a pipázás már-már tilalmas. Érdekes volna megtudni, miért van ez így, mindenesetre így van, és még inkább így volt száz-százötven évvel ezelőtt. A cigányok esetében tehát egy erős norma megsértéséről van szó, ami alkalmas képi toposzként való megjelenítésre.

Hogy a jelenség fogalmi toposzként évszázados múltra tekint vissza, arra van adatunk¹⁹⁵, képi megjelenítése azonban meglehetősen késői, csak a 19. század

195 „Többnyire füstöt szítt hegedűjén, mert igen ízlett / néki pipája, míg húzta a karcsu vonót...”
Cinka Panna búcsúverse 1772-ből, idézi Augustini 217 (Magyar László András fordítása).

utolsó harmadából való. Ettől kezdve aztán rendszeresen ismétlődik, a századforduló beállított fényképein is gyakran felbukkan.

A rajzok és a fényképek alapján nem bizonyítható, de feltételezhető, hogy ezt a toposzt a cigányok elfogadták, a szereppel azonosultak. Annál is inkább, mint hogy negatív felhangja nincs, inkább kuriózumszámba megy.

3.2.3.5. Meztelen gyerek

Előfordulási gyakorisága 15 százalék.

Ez a toposz a közepesen gyakoriak közül való, ugyanakkor igen erős, önmagában is a cigányságra utal. Itt vettük számításba azokat az ábrázolásokat is, ahol a gyerekekre csupán szemérmességből rajzoltak valami csekély leplet, a meztelenség afféle takarására, amely a képzőművészetben évszázadok óta gyakorlat.

Magyarországi és külföldi fényképek sora igazolja, hogy a cigány gyerekek meztelensége nagyon elterjedt volt még az előző századfordulón is. A késői kor

125. kép

szemlélője tulajdonképpen zavarban van, nem tudja mire vélni ezt a jelenséget, ami a kívülálló szemében valamiféle megengedhetetlen ridegségnek, nemtörődömségnek tűnik. Ez azonban biztosan nem áll, a cigány kultúra egyik legfontosabb értéke a gyerek, a felnőttek és gyerekek kapcsolata szinte minden esetben bensőséges, vagy legalábbis ez a kívánatos minta.

Akkor tehát honnan van a gyerekek mezítelensége? Az egyik lehetséges válasz a tisztaság-tisztátalanság viszonylatban lelhető¹⁹⁶. A felnőtt ember köldöktől felfelé tiszta (erről még lesz szó az erotikus momentumnál), az alatt tisztátalan,¹⁹⁷ és a tisztátalanságot el kell leplezni. Mármint a kisgyerek mindenestül tiszta, pontosabban mentes a tisztátalanságtól, tehát a testének semmilyen részét nem kell lepleznie.

További magyarázat lehet a praktikusság. A kisgyerek nem tud magára vigyázni, elszakítja, bepiszkolja a ruháját, bepisil, bekakil, egyszerűbb, ha nem is hordja, talán maga is szívesebben veszi a mezítelenséget. A kisgyerek esetében elhanyagolható a társadalmi presztizs szempont is, ami hierarchizált társadalmakban olyan jelentőssé teszi a viseletet már a gyerekkorban is – a cigány ember feltehetően nem tudott és nem is akart a többségi társadalom presztizs-hierarchiájában pozíciókat szerezni, noha apróbb eszközökkel (lásd fejfedő, lábbeli) azért a felnőttek mégis éltek. A kisgyerek esetében azonban ezt nem tartották szükségesnek.

Mindez valószínű, de egészen biztosan nem teljeskörű magyarázat. Azzal nem is kísérletezünk tovább, inkább rögzítjük a tényeket. A grafikus ábrázolások esetében lehetséges a torzulás, a fényképek azonban megbízhatóan eligazítanak minket abban a tekintetben, hogy hány éves korig volt elfogadott a gyerekek mezítelensége. Amennyire az életkor a fényképek alapján meghatározható, úgy tetszik, hogy hat éves kor körül volt az a határ, ameddig a teljes mezítelenség megengedett volt, e föltött a gyerekek már ruhát hordtak, még ha hiányosat is.

196 Forray R. Katalin szóbeli közlése.

197 Bari 13. és 14. oldal.

3.2.3.6. Erotikus momentum

Előfordulási gyakorisága 5 százalék.

126. kép

A legnagyobb tévedés volna azt gondolni, hogy abban a korban, amelyet Angliában viktoriánusnak neveznek, a 19. század második felében az általános prűderia teljes mértékben száműzte az erotikát a polgári otthonokból. Erősz hatalma sokkal nagyobb annál, semhogy bármely időkb

palackba lehetne zárni. Mindenekelőtt képek formájában az erotika a legprűdebb polgári otthonokba is utat talált. A szép női – és olykor férfi – test ábrázolása a klasszikus ideálok ürügyén tömegméretekben zajlott ekkor is, a korabeli képes újságokban rengeteg variációban volt látható Amor és Psziché, a nimfák, lenge fátylakban lebbenő erdei tündérek, a vének rengetegszer meglesték a fürdőző Zsuzsannát, az újságolvasók számtalanszor megszemlélhették Kleopátra gömbölyded keblén a halálos harapásra készülő kígyót. Visszatérő téma volt a hárem is: az összezárt sok gyönyörű nő titkai éppúgy izgatták a kor újságolvasójának fantáziáját, mint a maiét, és a rajzolók szállították is az áttetsző leplekbe burkolt vagy éppen mezítelen szép testeket. Ezeknek a képeknek természetesen semmi közük a háremek – ma már tudjuk: lesújtóan kisszerű és nyomorult – valóságához, de nem is az volt a szerepük, hogy valóságot ábrázoljanak, hanem hogy rajzoló és olvasó megengedett formában hódolhasson Erósznak.

Ilyen megengedett forma volt vizsgált korunkban a kivillanó keblű cigánylány ábrázolása. A huszadik század giccsestői valósággal tobzódtak ebben a közhelyben: sok ezer négyzetméter vásznat festettek tele gyöngyfogakkal a nézőre kacagó, kigombolt ingű vagy éppen félmeztelen cigánylányokkal. Ami mögött egy nagyon erős közvélekedés húzódik meg: hogy ugyanis a cigánylányok – mondjuk így – könnyen megkaphatók, a nemcigányok számára afféle szexuális közjavak, akiket bárkinek joga és lehetősége is megszerezni.

A meztelen keblű cigánylány ábrázolása ráadásul szexuálisan erősebb töltetű, mint a fent említett klasszikus példák. Psziché, Kleopátra, a bibliai Zsuzsánna ugyanis képzeletbeli lények, tulajdonképpen még a háremhölgyek is azok, a cigánylányok azonban ott vannak a falu végén, a maguk hús-vér valóságában, mondhatnánk megszerezhetőségében.

Mindezek fényében érdemes elemezni a rendelkezésünkre álló képanyagot. Amelyből kiderül, hogy ez a toposz 1900 előtt jelen volt ugyan, de még korántsem domináns formában. Nem a prudéria miatt, hiszen mint mondtuk, a meztelenség

127. kép

Wanderzigeuner — Vándorcigányok

akadály nélkül megjelent a lapokban, festményeken. Inkább arról lehet szó, hogy a cigánylány, mint erotikus jelenség még nem volt igazán benne a közfelfogásban.

A jelenség egyik forrásaként pedig fel kell ismernünk a cigány kultúra tisztaság-tisztátalanság felfogását. Amint a gyerekek mezítelenségénél már jeleztük, a cigány felfogásban (a legtöbb népéhez hasonlóan) a köldök alatti testtáj tisztátalan, és mint ilyen eltakarandó, a köldök fölötti azonban tiszta, tehát semmi ok a leplezésére.¹⁹⁸ Amint a mellékelt kép is igazolja, a fedetlen női felsőtest teljesen természetes volt a kor cigányai körében (127. kép). Ma is közhelyszámba megy az a számos tapasztalattal megerősített idea, hogy a cigány anya nyílt színen is bármikor kész megszojtatni csecsemőjét, ezt egyáltalán nem tartja sem szeméremszéttőnek, sem megbotránkoztatónak.

A többségi társadalmak felfogása azonban egészen más volt és maradt többé-kevésbé máig. A fedetlen női kebel tehát egyszerre keltett megbotránkozást és erotikus vonzerőt, biztos alapot nyújtva egy ekkor még nem domináns, később azonban tovább erősödő képi toposznak.

Fontos látni, hogy mindennek nincs köze a prostitúcióhoz, amely a cigányok közül is mindenkor toborzott résztvevőket. Az egy másik probléma, a kriminalitás és deviancia problémája, amely pedig sokkal inkább a szegénységkultúrához kötődik, mint bármely etnikumhoz.

3.2.3.7. A felnőttek viselete

3.2.3.7.1. Rongyos, szakadt ruha

Előfordulási gyakorisága 13 százalék.

Az Érdekes Újság számolócédulája (128. kép) minden bizonnyal nem beállított, hanem valóságos személyt ábrázol, mégis egy olyan képi közhelyet foglal össze, amely máig él, pedig a vizsgált korban alig volt jellemző. A rongyos, szakadt ruha évszázadok

198 Fonseca 71.

128. kép

óta kötődik a közfelfogásban a cigánysághoz. A rendelkezésre álló képanyag alapján nehéz határozottan megmondani, mennyire hiteles ez a kép. Mint a fejfedő példáján korábban láttuk, a vizuális toszposzokkal óvatosan kell bánnunk, olykor makacs következetességgel meghamisítják a valóságot – máskor azonban meglehetősen hűséggel tükrözik. Azt természetesen világosan kell látnunk, hogy a cigányság soha nem volt homogén közösség, a jómódúaktól a nyomorgókig mindenkor mindenféle helyzetű ember akadt közöttük. A rendezett körülményekre jó

példa Ács Gedeon¹⁹⁹ 1854-es följegyzésének néhány sora: ”Ugy veszem észre több jelből, hogy Borrow²⁰⁰, bár úgy beszél, mintha látta volna a magyarországi cigányokat, azokról csak német írók után tud valamit. Hogy oly nyomorultak lennének, mint Borrow állítja, soha nem tapasztaltam, sőt Debrecenben, Kecskeméten s egyebütt nem csak tisztességesen, de úriasan öltözött cigányokat is ismertem. Debrecenben a cigány bál tanulókoromban²⁰¹ a legelegánsabb volt, s Boka Károllyal, Martinoviccsal úgy bántak mindenütt, hogy hasonlóra példát Borrow Angliában és Spanyolországban nem tapasztalt soha. Ismertem földműves cigányt, kinek öltözete, háza, bútorai egészen olyanok voltak, mint a magyarokéi, és én magam láttam elég vándorló oláh cigányt finom magyar mentében, ökölnyi ezüst gombokkal²⁰².”²⁰³

199 Református lelkész, Kossuth táborigazgatója és emigráns társa, 1851-től 1861-ig az USA-ban élt.

200 George Borrow: *The Zingali*, London, 1841.

201 Ács 1819-ben született, a kérdéses időszak tehát az 1830-as évek második fele

202 Az ökölnyi ezüst gombok kalderásokra utalnak.

203 Közli Mezey 65, sajnos forrásmegjelölés nélkül (Ács emlékiratainak első válogatása Mezey kötete után, 1989-ben jelent meg).

Isabel Fonseca egy évszázaddal később, 1992-ben több hónapot töltött egy albániai, Tirana közelében fekvő cigánytelepen élő nagycsaláddal. Mint kötetében írja, a fiatal asszonyok egyik legtöbb időt igénybe vevő foglalatossága a mindennapi mosás volt,²⁰⁴ és a főzés, az ételek előkészítésének tisztaságára is kínosan ügyeltek, ugyanakkor a szakadt ruhát soha nem javították vagy foltozták, ennek számukra nem volt semmi jelentősége. A tisztaság és tisztátalanság részletekbe menő szabályrendszere merev, sokszor áthághatatlan keretek közé szorította mindennapi életüket (például a nők, a gyerekek és a férfiak ruháját tilos volt együtt mosni, még a szappant is le kellett cserélni), a szakadt, rongyos ruhára semmilyen szabály nem vonatkozott. Ha a jelenség általános érvényű – a legtöbb, a cigányokkal rokonszenvező kutató elkerülte ezt a témát, így a szakadt ruha tekintetében információ-hiányban szenvedünk –, akkor itt egy szociokulturális különbséget értünk tetten, és félrevezetjük önmagunkat, ha a többségi társadalmak értékítélete szerint minősítjük a rongyos ruha szerepét.

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a külső jegyekben is megnyilvánuló mélyszegénység – mert hiszen az mégiscsak összefügg a viselettel – és a konszolidált jómód egymás mellett is előfordult a cigányok között. Az igazi kérdés a kettő arányának megváltozása. Noha a minta száma talán nem éri el a reprezentáns mértéket, mégis azt állítjuk, hogy a 19. század végére eltolódás tapasztalható a rongyos ruha, tehát a látható szegénység felé.

A megromlott társadalomról van szó, arról a jelenségről, amely a világ különböző részein újra és újra megmutatkozik, elborzasztva a szemlélőt és gyakran menekülésre kényszerítve az elszenvedőket.

Széplelkű illúzió azt gondolni, hogy az egymás mellett, vagy éppen földrajzi átfedésben élő kultúrák elsősorban gazdagítják egymást, a konfliktusok csupán másodlagosak, és jó szándékkal minimalizálhatók. A valóság az, hogy a kultúrák

204 Fonseca 86.

többszöri öntudatlanul, de szakadatlan harcot folytatnak egymással, megpróbálják a maguk képére formálni a másikat, miközben minden eszközt latba vetnek a másik behatolási kísérleteinek elhárítására. Az a kultúra, amely eleget nem tesz a létszámot képviselő ahhoz, hogy tagjai ne kizárólag a más kultúrához való teljes asszimilációt választhassák, ám nem képes kellő erővel védekezni egy nagyobb, virulensebb kultúra ellen, hamarosan bomlásnak indul, normarendszere megroppan, értékei devalválódnak, tagjaiban felerősödik a zsákutca-érzés, a távlattalanság. Ez viszont leértékeli a hosszú távra kalkuláló, együttműködésre építő életstratégiát, és uralkodóvá válnak a rövid távú stratégiák, mindenekelőtt az agresszió.

Ilyenkor létrejön az úgynevezett rontott kultúra. Ez jól összevethető a történészek előtt jól ismert rontott kultúrtáj fogalmával. Utóbbi akkor jön létre, ha az emberi beavatkozással kialakított, mezőgazdasági művelés alá vont vidék valamilyen okból – járvány, háborúk – elnéptelenedik, a művelés megszűnik. Ekkor hosszú időre nem az eredeti, természetes viszonyok állnak helyre, hanem valami zűrzavaros állapot, kezdve a gazosodással, ciheresedéssel, folytatva a vizek gátjainak szétbomlásával, a táj vizesedésével, mocsarasodásával, egyes agresszív növény- és állatfajok mértéktelen elszaporodásával, majd a populáció összeomlás-szerű visszaesésével.

A cigányság kultúrája, amint fentebb bizonyítani igyekeztünk, illeszkedő kultúraként született, fontos fogaskerék volt az indiai társadalomban. Ezt a szerepét sikeresen továbbvitte vándorlása során, és noha az európai viszonyok eltértek az indiaitól, és folyamatosan súrlódások keletkeztek a cigányság és a többségi társadalom között, azokban a régiókban, ahol a többségi lakosság amúgy is megengedő volt a más kultúrák iránt, kiegészítő funkcióikkal képesek voltak magukat megőrizni.

A 19. század folyamán azonban ez az illeszkedés súlyos törést szenvedett, amikor mindazokat az árucikkeket, amelyeket addig a cigányok állítottak elő, olcsón ontani kezdte a Kelet-Európában megkésve bár, de mégis fellendülő gyáripár. A falvak lakosságának egyre kevésbé volt szüksége a cigányok árujára, a cigányság

gazdasági zsákutcába futott. Kiút lehetett volna a teljes asszimiláció – a kor államai is ezt szorgalmazták –, azaz az egyik kultúra teljes győzelme a másik felett. Ezt azonban egyik fél sem akarta igazán.

A leszakadás sorsát Közép-Kelet-Európában, azon belül is elsősorban Magyarországon szinte csak a zenész cigányok voltak képesek elkerülni, hiszen ők egy sajátosan illeszkedő cigány szubkultúrát hoztak létre, és ennek a szolgáltatásaira a többségi társadalmak mindvégig igényt tartottak, sőt azt kifejezetten nagyra értékelték. Az előző századforduló Magyarországról tudjuk, hogy a cigányok közül családtagokkal együtt tizenhét ezren éltek muzsikálásból. Többségük falusi muzsikusként éppen csak kiemelkedett a szegénységből, nem kevesen rendszeres munka híján vissza is süllyedtek oda. Viszonylag jelentős népességnek mégis alkalma adódott, hogy a kispolgárság, vagy akár a középpolgárság szintjére emelkedjék, néhány tucat zenész pedig az ünnepezt művészek köréig is eljutott, tekintélyes jövedelemre tett szert, és a többségi társadalom megbecsült tagja lett.

A többségnek azonban mindez nem adatott meg. A 19. század második felében a közép-európai cigányság helyzetét súlyosbította, hogy Romániában 1856-tól, szinte egyik napról a másikra legalább kétmillió ember felszabadult a rabszolgaság alól, ami kétségtelenül örömdetes fejlemény volt a számukra, ám egzisztenciális szempontból légüres térbe kerültek. A megélhetés keresése és a szabadság lehetősége százezreket indított újabb vándorútra, azokba a régiókba, ahol a régebb óta honos cigányok növekvő hányada éppen létalapját veszítette el.

A cigány kultúra elég erős volt ahhoz, hogy szinte teljes sikerrel ellenálljon az asszimilációnak (a másik oldalon többnyire a befogadó szándék is hiányzott), illeszkedő funkcióját azonban már nem tudta megőrizni, más tevékenységekre átmenteni. E kettő következtében az addig fennálló, bizonyos mértékig archaikus egyensúly helyébe a zsákutcás leszakadás lépett. Ez nyilvánvalóan visszahatott magára a cigány kultúrára is, kikezdte annak értékeit, normáit. A különböző ko-

rok cigány-ábrázolásain jól látható például, hogy ekkor jelenik meg tömegesen a rongyos ruha, ami hű tükre annak, hogy az öltözet normái elsorvadtak. Érdeemes itt megjegyezni, hogy a Romániából kivándorló oláh cigányok egy része sikeresen vette az akadályokat, saját kultúráját szinte érintetlenül átmentette a 20. századba, aminek hiteles bizonyítéka a karakteres viselet megőrzése.

A rongyos ruha, a lumpenizálódó cigányság képe mégis egyre gyakrabban jelent meg, és vált erős toposzá, ahogy szaporodtak a többségi társadalom ilyen jellegű tapasztalatai. Erdélyből még rendezett öltözetet viselő cigányokról jön a képi híradás, a nyugatabbra fekvő területekről viszont már a rongyos ruha képe kerül be növekvő számban a képi hírforgalomba.

3.2.3.7.2. „Cigányos” viselet

Ennek a toposznak az azonosítása számos szubjektív elemet hordoz, egy viseletet egzakt módon minősíteni nagyon nehéz. De nem lehetetlen. A képanyag egészének elemzése alapján mindjárt három jellegzetes viselet-együttes is kitűnik, amelyek képileg jól megragadhatók. A legkorábbi a zenészek magyar kismemesi habitusa, amely az előző századfordulóra, amint lentebb majd látható lesz, önmagába ellentétébe fordul. Nagyjából egy időben, az 1860-as években tűnik fel további két viselet, a kalderás és az oláh cigány. Az előbbi fél évszázad alatt el is tűnik, az utóbbi viszont erős képi toposzá válik, amely ma is él.

3.2.3.7.2.1. (Rontott) nemesi viselet

Előfordulási gyakorisága 14 százalék.

Stock János híres, 1776-ban keletkezett lapjain cigányzenészek láthatók, egytől egyig magyar kismemesi öltözékben (VI–XI. kép). A következőket ábrázol-

129. kép

lás egyértelmű gyakorlatra utal, amit megerősítenek Neuhauser és Bikkessy ide vágó lapjai is a 19. század elejéről (lásd a második részben). Tudjuk, hogy a rendi társadalomban az öltözék a társadalmi ragsorban betöltött hely világos jelzőjének számított, és a kor hatóságai hatalmi eszközökkel is megakadályozták, hogy valaki magasabb rangot jelző ruhát viseljen, mint ami megilleti. Ennek alapján különösen figyelemre méltó, hogy a cigány zenészek számára megenge-

dett volt a nemesi öltözék. Ennek valószínű oka, hogy a zenész cigányokat többé-kevésbé a társadalmi hierarchián kívülnek tekintették, amely a nemességgel egyfajta egyoldalú, a nemesember részéről bármikor felmondható cimboraságban állott. Ez az alapvetően aszimmetrikus, de azért létező közösség egészen a huszadik század derekáig megmaradt.

130. kép

A 19. század végén, 1880 után a zenész cigányok nemesi viselete elszakadt a zenészségtől, új képi közhellyé torzult, és megjelent a képek vándorcigányain, immár rongyosan, mezítlábassággal, fedetlen fővel párosulva. A korabeli néző számára cigányos jellegét éppen ez a kontrasztos leromlottság adta, holott valószínű, hogy ez a viselet-együttes szinte csak képi toposzként létezett, a cigányok éppúgy nem hordták, mint a néger bennszülöttek a szakadt frakkot és lyukas cilindert. Az előző századforduló zsáner-festményeinek mégis alapvető motívuma lett (129. kép), a magyar és külföldi polgári szalonok cigány-képéhez egyre erősebben hozzákötődött. Esetünkben a képi közhely és a valóság erőteljes eltávolodásának, lényegében elszakadásának vagyunk tanúi. Az 1910-es évekre aztán a képi toposz karikatúrává torzult (130. kép), majd eltűnt, felszívódott.

3.2.3.7.2.2. Kalderás viselet

Előfordulási gyakorisága 4 százalék.

A 19. század második felében megjelent, majd a század végén lényegében el is tűnt egy jellegzetes viselet, amelyet kalderásként azonosítottunk, noha a megfeleltetés csupán valószínű, de nem bizonyított. E viselet jellegzetessége az ezüst díszítőelemek presztízs-hordozóként való alkalmazása (131. kép). Legjellemzőbb darabjai a férfikabát nagy méretű, olykor a férfiököl nagyságát is elérő

131. kép

gombjai, emellett csatok és más díszítők is előfordulnak. A férfikabát rendszerint combközépig ér, szabása évtizedeken át hasonló. A nők nagyméretű ezüst ékszereket hordhatnak, egyébként viseletük nem annyira karakteres, mint a férfiaké.

132. kép

A kalderás törzs a román rabszolgaság eltörlése után jelent meg a magyar királyságban, és az amúgy sem gyakori képek megritkulásából úgy tűnik, hogy részben továbbvándorolt, részben beolvadt más oláh cigány közösségekbe. A kalderás viselet Magyarországon nem rögzült képi toposzként.

3.2.3.7.2.3. Oláh cigány viselet

Előfordulási gyakorisága 13 százalék.

133. kép

Amint már korábban szoltunk róla, a mai, 21. század eleji olvasónak többnyire erős ideái vannak arról, amit cigányos viseletnek nevez. Ehhez a férfiaknál széles karmájú kalap, gyakran erős bajusz tartozik, a nőknél hátul megkötött fejkendő, nagy, csillogó ékszerek, hosszú virágos szoknya, esetleg papucs. Bő száz évvel ezelőtt ennek a huszadik századi ideának csupán az úgynevezett oláh (a román fejedelemségekből, majd királyságból átjött, a románból alakult nyelvet beszélő) cigányok

egy része felelt meg. A vizsgált képek között akad is ilyen, de igen jellemzően gyakran maga a képaláírás is megjelöli, hogy oláh cigányról van szó (132–133. kép). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a vizsgált korszak végére, az 1890-es évekre olykor elkopik ez a megkülönböztetés, és megkezdődik az oláh cigány viseletnek a cigányság egészére való kivetítése, képi közhellyé válása.

Számolnunk kell azonban azzal, hogy az évszázadok alatt egészen más viseleteket is cigányosnak tekintettek. Gyórfy István idézi Bihar vármegye rendeletét 1784-ből: „Szükséges, hogy minden cigány olyan ruházatban járjon, amicsodásban járnak lakó helységének lakosai. Falusi cigánynak semminemű kék ruhában nem szabad járni, hanem csupa paraszt ruhában (...). Hogy a cigány gyerek meztelen járjon, vagy a cigány asszonyok kendővel főköttő helyett kössék be a fejeket, 24 pálca büntetés alatt tiltatik. Szokták némelyek az ezüst pénzt megaranyozni, és aztat ékesség okáért nyakokon viselni, mely szokás, mivel rosszra alkalmatosságot nyújt, őfelsége parancsolatjából tiltatik.”²⁰⁵

Hogy a ruházatról a vármegye rendelkezik, abban semmi rendkívüli nincs egy olyan korban, amikor személyi okmányok híján döntően az öltözet volt rangjelző, a ranghoz pedig kiváltságok, előjogok társultak. Öltözködési korlátozásokról az egész újkorban bőséges adatok állnak rendelkezésre. De hogy az a bizonyos kék ruha mi lehetett, milyen rangot jelölhetett, nem ismeretes. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a meztelen gyerek toposza már itt is erős, valamint az asszonyoknál a kendő.

A korai (1850 előtti) magyarországi cigányábrázolásokon az látszik, hogy a cigányok inkább magyar, mai szemmel olykor kifejezetten magyaros ruhát viseltek. Itt vethető fel az az egyébként nehezen megválaszolható tűnő kérdés, hogy a cigányok egyfajta kettős identitást fölvéve a 19. század során vajon a magyarsághoz akartak-e hasonlítani, a többi nemzetiséggel szemben azt preferálták (mint tudjuk, a huszadik században Erdélyben és a Felvidéken ez világosan kimutat-

205 Gyórfy István p. 35.

ható), vagy inkább arról van szó, hogy a cigányság körében is érvényesült az az általános jelenség, hogy a társadalmi ranglétra alján lévők az urak viseletét igyekeznek utánozni, és az urakat elsősorban a magyarok körében találták. Bizonyára összetett jelenségről van szó, amely idővel megér némi alaposabb elemzést is.

A jelen dolgozat szempontjából mindenesetre megállapítható, hogy a magyarországi cigányság döntő hányada 1850 előtt viseletének jellegében nem különült el a paraszti társadalom többi részétől (az úri ruhát viselő zenészekről most eltekintve), azt tehát a társadalom nem tekintette toposznak. A 19. század első felének ábrázolásaiból világosan meghatározható „cigányos” öltözet nem vezethető le, ha csak az asszonyok tarkón megkötött kendőjét nem tekintjük annak.

A mai értelemben vett cigányos öltözet képi megjelenése egyértelműen a romániai cigányok adott területen való megjelenésének a jele. Látható, hogy erre országszerte a 19. század utolsó két évtizedében került sor, de még mindig nem domináns jellegel. A vizsgált időszakban, 1914 előtt a ma cigányosnak tekintett viselet még csupán egyike volt a cigányok megjelenésére vonatkozó képi toposzoknak, általánossá majd csak a 20. század derekán válik.

A képi feldolgozás során ebben az esetben hangsúlyoznunk kell a toposz meglétének megítélésében elkerülhetetlen szubjektivitást. Mennyire széles karimájú férfikalap a „cigányos”, a nőknél mennyire nagy ékszerek azok, hány sor gyöngy, mekkora fülbevaló? Ezúttal vettük magunknak a bátorságot, és az összbenyomás alapján döntöttünk a toposz meglétéről vagy hiányáról.

Fontos hangsúlyozni, hogy ebben a toposzban kizárólag a fent említett öltözködési elemeket vettük számba, a korábban „cigányosnak” tekintett ruhadarabokat, mint például az egykor sokat emlegetett veres nadrágot²⁰⁶, elsősorban mert a korabeli minta száma igen csekély, nem.

206 Dömötör p. 174.

3.2.3.8. Tolvajlás

Előfordulási gyakorisága 1 százalék.

Végül egy olyan toposzt vizsgálunk, amely sem az életmód, sem a mesterségek kategóriájába nem sorolható, ám szorosan hozzá tartozik a cigányokról alkotott képhez.

A nyugat-európai forrásokból már a 15. századtól kezdve szinte másról sem hallunk, mint arról, hogy a cigányok lopnak²⁰⁷. Jól illusztrálja ezt a már bemutatott 17. századi kép (17. kép), amely a vizuális és fogalmi közhelyeknek mintegy gyűjteményeként mutatja be, milyennek látta a cigányokat a kor többségi társadalma. Ehhez képest legalábbis meglepő, hogy az 1914 előtti magyarországi képanyagban alig leltünk olyat, amelyik ezt képben is megjelenítené. Egyetlen olyan képünk van, amely kimondottan tolvaj cigányokat ábrázol (134. kép), két másikról a hozzá tartozó cikk mondja el, hogy lopásról van szó. Ez minden.

Teljesen szükségtelen azt feltételeznünk, hogy a korabeli rajzoló valamiféle szemérmességből, „politikai korrektségből” visszafogta volna magát a cigányokkal kapcsolatban, és negatív véleményét elhallgatta volna. Így tehát a „tolvaj, koldus” toposz hiányára csak egy magyarázat lehet: tényleg nem volt olyan

erős a közfelfogásban, mint ahogy a mai ember feltételezné. Jobban belegondolva ez érthető is. A 19. század végére a cigányság már több mint fél évezrede élt együtt a magyarsággal, és teljesen

134. kép

207 Fraser 70, 1417-es adatot idéz.

lehetetlen, hogy ennyi idő alatt fennmaradhatott az állandó konfliktushelyzet, a lopások miatti permanens konfrontáció. Nyilvánvalóan kialakult a *modus vivendi*, egy olyan együttélési norma, amelyet mindkét fél elviselhetőnek tartott és betartott. Ez nem jelenti azt, hogy a cigányság időnként ne lopott volna (túl azon, hogy minden nép fiai közt vannak tolvajok, a cigányság életmódja ezt kétségkívül valószínűsíti), és nem jelenti azt sem, hogy a többségi társadalom kedélyes belenyugvással tűrte esetleges sérelmeit. A cigányság erős patrónus híján mindenkor ki volt téve a hatalom önkényének, olykor egyenesen szadizmusának²⁰⁸, egészében véve azonban a cigányok és helybéli nemcigányok együttműködő, konfliktuskerülő módon éltek egymás mellett. Nem is tehettek másként.

A rongyos, szakadt ruha alcím alatt a romlott társadalomról esett szó. A tolvajlással, illetve annak képi hiányával kapcsolatban alkalom adódik az ezt megelőző, illeszkedő társadalomról szólnunk. A fennmaradt képi és szöveges források ugyanis arról tanúskodnak, hogy a cigányok a 19. század végéig ilyen, a többségihez illeszkedő társadalomban éltek sajátos mindennapjaikat.

Az európai társadalmak az elmúlt évszázadokban kevésbé tolerálták az övékétől elkülönülő kultúrák megjelenését a területükön. Ha egy más kultúra keretei között élő közösség hatókörükbe érkezett, azt vagy elűzték, vagy asszimilálták. Hogy a cigányság többé-kevésbé kivétel lehetett ez alól, hogy számos üldöztetést elszenvedve ugyan, de megmaradhatott elkülönült népként, az valószínűleg a földhöz való viszonyának köszönhető. Annak a sajátos értékrendnek, amelyben a föld sem materiális, sem spirituális értelemben nem szerepel, sem mint a gazdaság alapja, sem mint a vagyon megtestesítője, sem pedig mint a haza szimbóluma. A cigányok az európaiak számára legfontosabb területen, a földbirtoklásban nem voltak vetélytársak, nem is akartak azok lenni, sőt az olykor egyenesen rájuk tukmált birtokot is elutasították – és ezzel megmentették magukat cigányként.

208 Lásd pl. Puskás az emberevéssel várolt cigányok peréről.

Nyugat-Európában azonban ehhez még valami kellett: a nagyon csekély népesség. Spanyolország kivételével a terület gazdasági fejlettsége magasabb szintű volt, sem hogy az ide érkező cigányok a magukkal hozott termelési ismeretekkel és kultúrával beilleszkedjenek a közösségi termelésbe. Magyarán, amit a cigányok nyújtani tudtak, arra a befogadó társadalmaknak nem volt szükségük. De (nem kis részben az üldözések következtében) olyan csekély, ezrelékben is alig kifejezhető népességről volt szó, amely a többséghez való illeszkedés nélkül, mintegy mellékesen is meg tudott élni, adományból, alkalmi munkából, a jólét asztaláról lehullott morzsákról. Ezért van az, hogy a világ cigányai között máig Nyugat-Európában vannak legnagyobb arányban vándorok, hiszen kívülálló társadalom tagjaiként sem módjuk, sem szándékuk nem volt hagyományos életmódjuk feladására, legföljebb az ekhós szekeret lakókocsira cserélték.

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Közép- és Kelet-Európában viszont évszázadokon át illeszkedő társadalmat alkotott a cigányság. Amint arról a hagyományos cigány foglalkozásokról szóló fejezetben bővebben szó volt, a közösségi termelésben ideérkezésük pillanatától kezdve aktívan részt vettek, értéket hoztak létre, és cserébe javakat kaptak a többségi társadalomtól. Nem szükséges idealizálni ezt az állapotot, a valóság meghamisítása volna elhallgatni a cigányság és a befogadó népek közötti konfliktusokat. Mégis tény, hogy a cigányság Kelet-Közép-Európában egészen a 19. század végéig ha olykor csikorogva is, de beleilleszkedett a mindenkori társadalom gépezetébe, olyan fogaskereket képezett, amelynek szükségességéről mindenki meg volt győződve, és amely valóban szükséges is volt.

Hogy mégis miért maradt, ha illeszkedve is, de külön társadalom, miért nem olvadt bele a környező többségi etnikumba? Egyszerű válasz nem adható erre a kérdésre. Azt mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a 19. század derekáig a közép- és kelet-európai paraszti társadalmak – a cigányság az „úri” zenészek szűk csoportját kivéve alapvetően csak velük érintkezett – egyáltalán nem szorgalmazták a kisebbségi népek beolvadását. Az ilyen irányú törekvéseket valószínűleg nem is értették volna,

nem hogy támogatják. Számukra a világ legtermészetesebb jelensége volt, hogy az egyik faluban magyarok laknak, a másikban románok, a harmadikban szlovákok vagy németek, olykor még keverve is egymással. A parasztok nemigen változtattak nemzetiséget – ugyan mi hasznuk lett volna belőle? A nemesség más eset, közöttük az államalkotó nemzethez tartozás már valódi előnyt jelentett, Magyarországon a nem magyar eredetű nemes családok rendre el is magyarosodtak, utólag arra a téves következtetésre csábítva némelyeket, miszerint a nemesség teljes egészében a magyar etnikumból került ki, a többi népnek csak a kizsákmányolt jobbágy sorsa juthatott, a magyarok mintegy elnyomták az ország többi népeit.

Itt némi kitérőt téve hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a 20. század elejéig (amikortól új erők kezdték mozgatni a társadalmakat) a történelmi Lengyelországtól Magyarországon át az Adriáig egyfajta tolerancia-sáv húzódott Kelet-Közép-Európában, beékelődve a nyugati racionális és a keleti misztikus intolerancia nagy térségei közé. Nem azért volt ez így, mert itt különböző emberek éltek, mint másutt (nem is gondolta akkor senki, hogy ez dicséretes dolog volna), hanem a társadalmi-kulturális fejlődés hozta magával, a nyugati hidegfejű, haszonelvű és következetesen végigvitt intoleranciát némi slamposágban, patópálságban oldva fel, a keleti rajongó türelmetlenségtől pedig a nyugati kultúra által felvértezve. Egyáltalán nem véletlen, hogy Európának az intolerancia terhét leginkább viselő két népe, a zsidó és a cigány éppen ebben a sávban élt messze a legnagyobb arányban.

Mindennek a romániai cigány rabszolgaság intézménye sem mond ellent, hiszen az nem az intolerancia megnyilvánulása volt. Ellenkezőleg, nem elkergetni, hanem megtartani törekedtek a cigányokat, a lehető legjobban integrálni őket a termelésbe, munkaerejüket és termelési ismereteiket a lehető legalaposabban kiaknázni. Más kérdés, hogy ezt egy archaikus társadalmi struktúra keretei között tették, amely az erő pozíciójában lévők számára lehetővé tette, hogy a gyengéket a végletekig kizsákmányolják.

Visszatérve arra a kérdésre, hogy ötszáz év alatt miért nem olvadt be a cigányság a többségi társadalomba, a válasz részben tehát abban lelhető, hogy ezt nem várta, nem szorgalmazta senki. Nehezebb kérdés, hogy a cigányok miért nem cserélték fel életmódjukat, miért nem lettek cigány etnikumú parasztokká? Hiszen ezt a kezdetektől spontán módon támogatta a befogadó társadalom, és legkésőbb a 18. század közepétől folyamatosan szorgalmazta az államhatalom is, latba vetve a támogatások és fenyegetések változatos eszköztárát. És ha a hatalom nem is tett volna így, a megoldás kézenfekvő volt mindenki számára.

Próbálkozhatnánk még különböző teóriákkal, de leghelyesebb bevallani, hogy nem tudjuk, miért történt úgy, ahogy történt. Azt a feltételezést, hogy a sajátos életmód „benne van a cigányok vérében”, tehát genetikailag meghatározott, bátran elvethetjük. A cigányok történelmeként megismert ezer év nem elegendő efféle genetikai különbségek rögzülésére. Afelől nem lehet kétségünk, hogy társadalmi, szociológiai meghatározottságú jelenségről van szó. De azt a kérdést, hogy miért éppen ez a nép ragaszkodott és bizonyos mértékben ragaszkodik ma is egy olyan életformához, amely alapvetően idegen a többségi népekétől, még senki sem válaszolta meg. Aki megtalálja a választ, nagy horderejű ismeretek birtokába jut.

Akárhogy is történt, megismételjük, hogy a cigányság Kelet-Közép-Európában a 19. század végéig illeszkedő népként élt, illeszkedő társadalmat alkotott. A megkésve ide érkező, ám annál gyorsabban teret hódító (második) ipari forradalom, a gyári tömegtermelés azonban kirántotta a szőnyeget a hagyományos cigány iparok alól, és a cigányság ezzel elveszítette illeszkedő státuszát, a közösségi termelés szempontjából fölöslegessé, ötödik kerékké vált. A cigány fémművesség piacképessége megszűnt – ugyan ki vesz egyenként kalapált, drága szöveget, ha a falusi szatócsboltban töredékáron kilóra mérik? Kinek kell a faluvégen kalapált kés, fúró, olló, ha a gyárak ontják az olcsó és jó minőségű szerszámot?

A feleslegesség, a társadalmi munkamegosztásból való kihullás erkölcsi és anyagi szempontból egyaránt romboló hatású. A szűkösségből szegénység lesz, a szegénységből nyomor, az pedig szétzilálja a társadalmi normákat. Félreérti a helyzetet, aki a 20. századi faluvégi lepusztult cigánytelepekről arra következtet, hogy az ott élő cigányságnak ez a társadalmi normája, nekik ez a normális élet. Valójában rontott kultúrát talál ott, rontott társadalom megjelenését.

Mindezek után visszakanyarodva alfejezetünk témájához, elmondhatjuk, hogy a vizsgált időszakban a tolvajlás ábrázolásának hiánya azt jelzi: ez még nem a rontott kultúra dominanciájának kora.

3.2.4. Hiányzó toposzok

3.2.4.1. Kosárfonás

A kosárfonással hasonló a helyzet, mint a vályogvetéssel: ez a hagyományos paraszti mesterség az utóbbi száz évben vált jellegzetes cigány foglalkozássá, noha korábbról is van némi képi nyoma (135. kép). A különbség az, hogy a kosárfonás máig megmaradt, sőt a házaló és piacozó kereskedés egyik fontos tárgya lett. Ebben az esetben tehát a hagyományos cigány iparosság szerencsés túlélésével van dolgunk.

135. kép

3.2.4.2. Gyűjtés

Az asszimiláció, a hagyományos életmód feladása elkerülésének eszköze a terménygyűjtés is, amely helyenként és időszakonként meghatározó jövedelemforrássá léphet elő. Egyik jellegzetes esete az étkezési csiga gyűjtése, emellett gyógynövények és más vadon termő növények jöhetnek még szóba. Ebben az esetben a cigányok nem maguk kereskednek, hanem meghatározott áron felvásárlóknak adják el, amit összegyűjtöttek. A hagyományos cigány termelési módhoz némileg mégis hasonlít a dolog, hiszen nem bér munkában végzik a feladatot, hanem a maguk meghatározta munkatempóban és -szervezetben elvégzett tevékenység eredményét értékesítik. A terménygyűjtés Nyugat-Európában is előfordul, szezonális jellegéből adódóan az év bizonyos szakában adva kenyeret az ezzel foglalkozóknak. Ennek a tevékenységnek a képi nyomai 1914 előttről nem ismertek, valószínűleg azért, mert nem volt jellemző.

3.2.4.3. Medvetáncoltatás, majom-mutogatás

Az a tény, hogy 1914 előttről nincs grafikus ábrázolásunk medvetáncoltatókról, arra utal, hogy a Balkánon széltében elterjedt mesterség Magyarországon

136. kép

eddig az ideig nem tudott gyökeret verni. Természetesen könnyen lehet, hogy ilyen ábrázolás felbukkan majd, de hogy a képes újságokba egyáltalán nem került bele, világosan jelzi, hogy nálunk medvetáncoltató cigányok alig akadtak. Ez annál is megle-

pőbb, mert tudjuk, hogy a román medvés (ursari) cigányok már a 19. század végén bebarangolták egész Nyugat-Európát, nem kis feltűnést keltve sajátos produkciójukkal. A mellékelt, 136. számú képen látható kompánia 1896-ban járt Skóciában – a medve ott látható a baloldali kalapos fiú előtt, a bokorból kikandikálva. A majom-mutogatók, úgy látszik, nem nagyon hagyták el a Balkánt, onnan vannak róluk képi emlékek, de attól nyugatabbra alig. A ritka kivételek közé tartozik a 137-es kép, melyen cigány majom-mutogatók láthatóak Hajmáskéren.

137. kép